

Інститут історії України
Національної академії наук України

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

II Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та ранньомодерній
історії Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА
ТА ТЕЗИ
ДОПОВІДЕЙ

м. Кам'янець-Подільський
27 жовтня 2022 р.

Кам'янець-Подільський
2022

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 27 жовтня 2022 р.)

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

Д76 II Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (27 жовтня 2022 р., м. Кам'янець-Подільський) / [відп. ред. Д. Ващук], Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 67 с.

У виданні розглянуто широке коло питань пов'язаних із соціовійськовими аспектами середньовічної та ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Запропоновані матеріали доповідей містять інформацію про типи озброєння, військові кампанії та їх політичний вплив на держави й соціум, формування військ, організацію оборони населених пунктів, повсякденне життя в умовах війни, а також діяльність окремих діячів.

УДК 94(4-191.2; 4-11)355.01+316.3 «04/14»–«17»

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2022

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022

© Автори, 2022

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Валерій Смолій – академік НАН України (директор Інституту історії України Національної академії наук України)

Сергій Копилов – д. і. н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Дубінський – к. і. н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Газін – д. і. н., доц. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Глушковецький – к. і. н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Олександр Комарницький – д. і. н., проф. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Валерій Степанков – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Філінюк – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Олександр Юга – к. і. н. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Андрій Блануца – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Світлана Блащук – к. і. н., н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Дмитро Ващук – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Борис Черкас – д. і. н., пров. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

ПРОГРАМА

27 жовтня 2022 р.

9³⁰ – 10⁰⁰ **Вітальне слово до учасників конференції:**
Смолій Валерій, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор
Копилов Сергій, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор

10⁰⁰ – 11¹⁰ **Засідання 1**

Модератор: Юга Олександр

10⁰⁰ – 10¹⁰ Димидюк Дмитро (Львів, Україна; Варшава, Польща)
Спроба ідентифікації та реконструкції вигляду т. зв. «севордійських» табарзінів у ранньосередньовічній Вірменії

10¹⁰ – 10²⁰ Нагірний Віталій (Краків, Польща)

Чужинці на службі в київських князів в XI–XII ст.

10²⁰ – 10³⁰ Федорук Андрій, Драгомирецька Оксана (Чернівці, Україна)
1322 рік: Мюльдорфська битва і воєнна політика Карла I Роберта щодо Королівства Русі

10³⁰ – 10⁴⁰ Василенко Віталій (Дніпро, Україна)

«Родинні війни»: деякі спостереження з приводу міжкнязівських взаємин Рюриковичів домонгольської доби та перших поколінь Гедиміновичів

10⁵⁰ – 11⁰⁰ Вашук Дмитро (Київ, Україна)

Мобілізація до війська у Великому князівстві Литовському: правові аспекти

11⁰⁰ – 11¹⁰ Блануца Андрій (Київ, Україна)

Московсько-литовські війни кінця XV – першої третини XVI ст.: соціально-економічний фактор

11¹⁰ – 11³⁰ Перерва

11³⁰ – 12⁴⁰ **Засідання 2**

Модератор: Блануца Андрій

11³⁰ – 11⁴⁰ Жеребцова Лариса (Дніпро, Україна)

Джерела фінансування земської оборони у Великому князівстві Литовському в кінці XV – середині XVI ст.

11⁴⁰ – 11⁵⁰ Jonaitis Rytis (Vilnius, Lithuania)

Styli from Bokšto st. 6, Vilnius

- 11⁵⁰ – 12⁰⁰ Kaplūnaitė Irma (Vilnius, Lithuania)
Deviant Burials in Medieval Vilnius: Saints or Criminals?
- 12⁰⁰ – 12¹⁰ Lapėnaitė Miglė (Vilnius, Lithuania)
War and Society in Eastern Europe: the Case of Ukraine
- 12¹⁰ – 12²⁰ Кулаковський Петро (Острог, Україна)
Військово-організаційна діяльність князя Януша Острозького
- 12²⁰ – 12³⁰ Атаманенко Віктор (Острог, Україна)
Надвірні війська волинських магнатів (за свідченнями інвентарів)
- 12³⁰ – 12⁴⁰ Безпалько Владислав (Київ, Україна)
Зображення обладунків на ранньомодерних шляхетських портретах у зібранні Національного музею України
- 12⁴⁰ – 13⁰⁰ Дискусія
- 13⁰⁰ – 14⁰⁰ Обідня перерва
- 14⁰⁰ – 15¹⁰ Засідання 3**
Модератор: Газін Володимир
- 14⁰⁰ – 14¹⁰ Слісаренко Олександр (Дніпро, Україна)
Вестфальський мир як перша спроба глобального мирного урегулювання міжнародних відносин
- 14¹⁰ – 14²⁰ Константінов Валентин, Малай Людмила (Кишенев, Молдова)
Молдавське князівство та протиборство великих держав у другій половині XVII ст.
- 14²⁰ – 14³⁰ Константінов Валентин, Михалаки Іон (Кишенев, Молдова)
Польсько-османське протиборство на початку правління у Молдавії Костянтина Кантемира (1685–1693)
- 14³⁰ – 14⁴⁰ Константінов Валентин, Костецки Галина (Кишенев, Молдова)
Польсько-османське протиборство та його вплив на ситуацію Молдавського князівства на початку правління Яна III Собеського
- 14⁵⁰ – 15⁰⁰ Валенене Оксана (Вільнюс, Литва)
Соціотографія Вільнюса в XVII–XVIII століттях: основні особливості та напрямки розвитку
- 15⁰⁰ – 15¹⁰ Кас'яненко Маргарита (Івано-Франківськ, Україна)
DOMI MANSIT, LANAM FECIT. Жіноче обличчя українського козацтва
- 15¹⁰ – 15³⁰ Перерва

15³⁰ – 17¹⁰ Засідання 4

Модератор: Ващук Дмитро

- 15³⁰ – 15⁴⁰ Степанков Віталій (Кам'янець-Подільський, Україна)
Хотинська кампанія Війська Запорозького як важливий чинник формування його станової самосвідомості (1621 – початок 1626 рр.)
- 15⁴⁰ – 15⁵⁰ Юга Олександр (Кам'янець-Подільський, Україна)
Війна як інструмент «врегулювання» козацької проблеми першої половини 1620-х рр. у політичній свідомості владної верхівки Речі Посполитої
- 15⁵⁰ – 16⁰⁰ Гурбик Андрій (Київ, Україна)
Протистояння вторгненню війська Великого князівства Литовського в Україну в 1651 р.: український соціум в умовах воєнних дій
- 16⁰⁰ – 16¹⁰ Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський, Україна)
Воєнні перемоги 1648 року – визначальний фактор трансформації свідомості поспільства
- 16¹⁰ – 16²⁰ Газін Володимир (Кам'янець-Подільський, Україна)
Війна і Мир. Ранньомодерні особливості на прикладі московсько-польського протистояння 1654–1667 рр.
- 16²⁰ – 16³⁰ Станіславський В'ячеслав (Київ, Україна)
Міська залога, відбудова оборонних споруд та відновлення артилерії Кам'янця-Подільського протягом першого десятиліття після турецької влади
- 16³⁰ – 17⁰⁰ Дискусія
- 17⁰⁰ – 17¹⁰ Підведення підсумків конференції

НАДВІРНІ ВІЙСЬКА ВОЛИНСЬКИХ МАГНАТІВ (за свідченнями інвентарів)

АТАМАНЕНКО ВІКТОР
(Острозь)

Початки надвірних (приватних) військових формувань на території Волині та загалом теренах Речі Посполитої залишаються недостатньо дослідженими в окремих національних історіографіях. Терміном «надвірні війська» означають збройні загони, які утримувалися в різний спосіб при дворах магнатів та мали завданням забезпечувати переважно приватні (в особистих цілях власників), але також і державні завдання. Очевидно, існує термінологічна проблема у розрізнюванні (чи ототожнюванні) військ приватних та надвірних. Військовий потенціал магнатів ще не став предметом спеціального дослідження, але в літературі неодноразово розглядалася проблема боротьби з татарськими нападами, обороноздатності українських земель в цілому, стан оборонних укріплень, окремі надвірні формації тощо.

Надвірні війська не могли не бути достатньо мобільними, оскільки використовувались як під час війни, так і під час миру (коли вирішувалися маєткові, політичні чи особисті справи того чи іншого магната). Виділяють такі функції надвірних військ, як засіб підтримання порядку всередині приватних володінь, охорона та розширення маєтків (сторожа, в тому числі й проти зовнішніх викликів – татарські напади, козацькі та селянські виступи), засіб тиску на державно-політичні інституції (король, сейми та сеймики, елекції тощо), наїзди, участь у війнах Речі Посполитої (починаючи, очевидно з Лівонської війни), участь у війнах на боці іноземних держав чи втручаючись у їх справи (походи в Молдову, події російської Смути). Якись частини могли виконувати завдання особистої охорони (гвардія). Наявність, чисельність та вигляд війська виконували також представницьку функцію.

Основи формування надвірних військ суттєво не відрізнялися від організаційних-мобілізаційних підстав скликання державних військ (посполитого рушення), оформленого в законодавстві (у відповідних розділах Статутів ВКЛ – «Про оборону земську», сеймових ухвалах тощо). Вони спиралися на структуру магнатського землеволодіння, коли клієнти-землекористувачі мали самі прибувати та виставляли зі своїх посесорських маєтків певну кількість кінних вояків (за термінологією інвентарів «осаджає... коней»), яких не могли не супроводжувати слуги-пахолки. Не зрозуміло, наскільки кількість таких вояків співвідносилася з розмірами та прибутковістю посесій. Так, з більших маєтностей виставлялися козаки чи п'ятигорці, а з менших – гусари (наприклад, з 11 підданих виставлялося 3 козаки, 41 підданого – 4 п'ятигорці, з 9 підданих – 3 гусари; Старокосятинівщина). Чи можна їх вважати непостійною (приватною – ?) складовою надвірного війська, яку набирали та оплачували посесори не зрозуміло. Самих же ж посесорів як слуг-клієнтів можна вважати частиною сталою. Загальні дані про кількість кінноти, яка виставлялася в разі потреби з посесорських маєтностей кн. Януша Острозького з його володінь у Південно-східній Волині (1615 р.) видно з таблиці.

Волость	Гусари	П'ятигорці	Чемериси
Шульжин	11	11	26
Костянтинів	54	106	20
Красилів	15	14	9
Базалія	35	5	15
	115	136	70

За посесорськими селами продовжували зберігатися характерна для доунійного часу назви «боярські», «зем'ян(ські)», «слути тримають». Її збереження опосередковано можуть свідчити про виконання посесорами служилих (як і можливих інших) обов'язків на користь патрона. Вояки надвірного кінного війська отримували платню, яка іноді перевищувала жолд у кварцяному війську. Можливо, в даному випадку йдеться про «посесорських» вояків, які задіювалися тільки для значних, віддалених та тривалих дій.

До постійної складової магнатських військ можна віднести жовнірів замкових залог, міські сотні, сільське (іноді й міське) служиле населення (бояри панцирні та листовні, замкові слути, татарські загони, «воєнні» стрільці та, можливо, й «лісові» стрільці, гайдуки та побережники). Їх постійність визначалася готовністю будь-коли взяти участь у захисті території тих чи інших володінь чи міст, а для залогі – найманим її характером. Їх кількість також подано в таблиці.

Волость	Бояри, замкові слути	Побережники	Гайдуки	Татари	Татари листовні
Шульжин	8	12	14		
Костянтинів	39	26	34	20	7
Красилів	24	3	27		
Базалія			20		
	71	41	95	20	

Одержувані з маєтків прибутки в разі потреби могли використовуватися для тимчасового найму військ, в тому числі і за межами держави, про що, наприклад, у своєму листі відзначав С. Жолкевський. Він вказував, що через Галичину до кн. В.-К. Острозького проходив піший загін чисельністю близько 300 осіб.

Тимчасовий характер мали й загони піхотні, які набиралися у випадку потреби. Важко говорити про те, на кого покладався цей обов'язок. Скоріше за все опікувався цим власник. Так, відомо, що до складу війська Острозької ординації піхота входила, але про неї нічого не говориться в описаннях посесорських маєтків. В той же час, ще до творення надвірних військ існували «військові» податки з залежного населення – «порохове» та «сторожове», а також «гайдуцьке» «пушкарське». Сплачували його з усіх (і замкових, і посесорських) маєтків волостей. Вони йшли на утримання замку, але могли використовуватися й для набору піхоти. Відтак, в ряді випадків (коли необхідно було розширити військо чи зібрати всі війська Острозької ординації) виникали проблеми мобілізаційного характеру.

Ще одну категорію (рід) надвірних військ складала артилерія. Вона використовувалася для захисту міст та замків (де, відповідно, й зберігалася), але

й у полі. В інвентарних описах переліки гармат виділяються в одну з підрубрик – замкова чи міська «стрільба».

В невеликій кількості збереглися до нашого часу так звані «помертні» інвентарі. Таким є інвентар Клеванської волості (1604 р.). Він містить перелік рухомих речей, серед яких виділяються військові обладунки («рыштунокъ»), в тому числі й кілька гусарських «рядів».

Наведені вище дані спираються на інвентарні описи волинських латифундій. Вони не можуть містити всіх свідчень про надвірні війська волинських магнатів, але висвітлюють низку з ними пов'язаних питань. Тут не розглядалися питання прибутковості магнатських володінь, але і вони впливали на характеристики надвірних військ і досліджуватися можуть саме на основі свідчень описово-статистичних джерел, якими є й інвентарні описи.

ЗОБРАЖЕННЯ ОБЛАДУНКІВ НА РАННЬОМОДЕРНИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПОРТРЕТАХ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

*БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ
(Київ)*

У колекції живопису Національного музею історії України особливе місце займає збірка історичних портретів. Серед них можемо виокремити портрети представників впливових шляхетських родів Речі Посполитої – аристократів, які володіли значними маєтностями, брали безпосередню участь в управлінні державою та регіонами. Музейне зібрання має як оригінальні полотна, так і пізніші їх копії. Ряд портретованих зображені у захисному озброєнні. В першу чергу це особи, що займали високі уряди, були великими чи польними коронними гетьманами, регіментарями, великими чи надвірними литовськими маршалками, зокрема Ян Тарновський, Стефан Чарнецький, Юзеф Потоцький, Юзеф Пулавський, Януш Антоній Вишневецький, Павло-Кароль Сангушко та ін., або були генералами польського війська та мали почесний уряд великого коронного мечника, як князь Антоній Бенедикт Любомирський. Відтак зображення на полотнах обладунків відображало мілітарний характер їх урядів та разом з такими символами військової й політичної влади, як булава чи жезл, переконливо трансливало глядачеві статус портретованого.

При цьому князі Василь-Костянтин та Януш Острозькі, Януш Збарзький також мають портретні зображення в обладунках. Займаючи уряди воєвод на українських землях та входячи до сенату Речі Посполитої, ці видатні особи відзначилися лицарською звитягою, участю у багатьох військових кампаніях та битвах. Тож зображення українських магнатів, зокрема й у вигляді воїнів, престижно відображало їх кар'єрні та життєві стратегії.

Усі портрети, які нами розглядаються, мають зображення латних обладунків чи їх частин, з окремими кольчужними елементами. Завжди присутнє зображення кираси, яка в більшості укомплектована горжетом, наплічниками, або й повним латним захистом рук. Можливий захист ніг залишається якби «поза кадром», так як більшість портретів є поясними. Лише кілька ростових портретів демонструють невеликі набедренники чи кольчужний поділ. Так як зображувані особи переважно жили та діяли протягом другої половини XVII–XVIII століть, то відтворені на полотнах обладунки мали не так практичний, як декоративний чи «антикварний» характер. На це вказують й подекуди зображені більше в геральдичному стилі шоломи, розміщені на столі поруч з портретованими.

Таким чином, зображення обладунків на портретах ранньомодерної шляхти як для самих портретованих, так і для їх нащадків було важливим символічним елементом візуальної демонстрації лицарської звитяги роду.

МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР

*БЛАНУЦА АНДРІЙ
(Київ)*

Наприкінці XV – першій третині XVI ст. відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487–1494 рр., 1500–1503 рр., 1507–1508 рр., 1512–1522 рр., 1534–1537 рр.). За цей період Московська держава поетапно завоювала частину територій Великого князівства Литовського. У цей період особливого загострення набуває боротьба за українські землі, які у документах того періоду позначалися як «Русь», «руські землі», «українні землі». Литовська влада намагалася утримати землі, а головне – відданість та лояльність населення шляхом військово-політичних та соціально-економічних акцій.

Вплив економічного та природного чинників на перебіг військових дій?

Загальновідомо, що без надійного забезпечення тилу дуже важко виграти військову кампанію і всю війну загалом. У ранньомодерний період, коли основний мілітарний ресурс складали люди, коні, холодна та вогнепальна зброя, важливого значення набувало логістичне забезпечення війська провіантом, водою, кормом для коней. Не менш важливу роль відігравали транспортні шляхи. Пересування військ залежало від водних артерій та сухопутних шляхів. Недаремно, що більшість середньовічних чи ранньомодерних битв проходило біля річок та стін фортець чи укріплених поселень. Що важливо, військовий контингент армій складався зі служивого населення, у ВКЛ це покладалося на шляхту, у Московській державі – на бояр. Саме з військо-

вого служивого стану формувалися армії як ВКЛ, так і Московської держави. І щоб почати воєнну кампанію, верховна влада оголошувала мобілізацію (посполите рушення), яка потребувала певного часу, а також матеріального забезпечення (за рахунок спеціального податку).

Тому успіх тієї чи іншої військової кампанії багато в чому залежав від сукупності цих факторів. Наприклад, у 1534 р. бої на Сіверщині точилися наприкінці літа – осені, коли війська ВКЛ намагалися звільнити Почеп, Стародуб та Чернігів. У 1535 р. бої відновилися у червні і тривали до кінця серпня, а в 1536 р. пік військових дій також припав на літні місяці. Літо-осінь для військових дій була найбільш ефективна пора, адже можна було більш якісно забезпечити провіантом армію, а коней – фуражем.

Винагорода за несення військової служби

Основним ресурсом цього періоду як у ВКЛ та інших державах була земля. Тому за свою службу шляхта отримувала у винагороду землю та маєтки.

У XV ст. набули поширення такі форми земельних надань, як до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживеньє», «до осмотренья» і «до лепшого опатранья». Форми таких пожалувань зводилися до того, що великий князь надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих або звільнення втрачених. Наприклад, у 1447 р. Гридку Скипоревичу були надані володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків. У 1487 р. Казимир Ягеллончик пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрееве «до осмотренья». На таких же формах володіння землею здійснювали свої пожалування й наступники Казимира Ягеллончика – його сини Олександр Ягеллончик та Сигізмунд I Старий. Наприклад, у 1492 р. Олександр Ягеллончик надав смоленському окольничому князю Олехну Глазичу службне село Мамаєвське у Смоленському повіті до «осмотренья», у 1507 р. Сигізмунд I Старий пожалував Васку Івановичу Бокію маєток Печихвости в Перемильському повіті до очищення його вотчини від великого князя московського, у 1526 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм жалував пані Миколаєвій Басиної Марії та її сину Івашку Басі Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний маєток надався Басам до «очищення їх отчизни в Смоленську».

Якщо наприкінці XV ст. великий князь литовський Олександр Ягеллончик намагався заохотити на порубіжних з Московією шляхту через надання та підтвердження земельних пожалувань, то у першій третині XVI ст. Сигізмунд I Старий активно практикував жалувати шляхту землями замість втрачених у ході військових кампаній.

Верховна влада у таких випадках гарантувала пожалування й у випадках неможливості повернути втрачені землі і маєтності. Показовим у цьому відношенні є підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого від 8 серпня 1522 р., яким він підтвердив шляхтичу Олехну Федоровичу Кривцу 15 служб людей і чотири пустих земель у Ракишському повіті, а також шість служб і три пустих землі в Оникштенському повіті «до очищення його вітчизни». Своє рішення господар

оголосив наступним чином: «І має він ті землі і люди, вище оголошені, тримати і добровільно управляти до часу, доки Бог, вітчизну звільнимо від неприятеля нашого московського», а також гарантував у випадку «якщо над ним (О.Ф. Кривцем – Авт.) Божа воля стала, а після нього дружина і діти його залишилися, тоді до часу звільнення його вітчизни, не повинні ми дружини і дітей його виганяти».

Вибір служби

Надання на умовах хлібокормління практикувалися в основному під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Зокрема такі земельні надання активно впроваджувалися верховною владою під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московської держави князів Василя та Семена Масальських всі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському сину Івану Поросукову чотири чоловіки і чотири землі «пустовских» під Василішками, яким раніше володів кн. В. Масальський. Цього ж року господар у своєму листі до василішського і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському сину Федору Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до короля після зради і втечі до Москви кн. Василя Масальського.

Сигізмунд I Старий у вотчину надавав, зокрема, володіння князів Глинських, після того як князі зрадили господаря і підтримали повстання під час московсько-литовської війни 1507–1508 рр. Так, привілеєм від 10 квітня 1508 р. великий князь пожалував пану Сенку Полозовичу маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, відібраних від кн. Глинських.

Таким чином, державні зрадники, які переходили на службу до московського князя каралися шляхом конфіскації усіх земель та майна, якими вони володіли. Водночас, московські бояри, які переходили на службу до великого князя литовського – отримували за свою службу конфісковані землі.

СОЦІОТОГРАФІЯ ВІЛЬНЮСА В XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ: ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

*ВАЛЕНЕНЕ ОКСАНА
(Вільнюс)*

Історія Вільнюса XVII–XVIII ст. була насичена переломними подіями. Велике князівство Литовське пережило війни зі Швецією 1600–1629 рр. і Московською державою 1654–1667 рр., окупацію Вільнюса російськими військами 1655–1661 рр., Північну війну 1700–1721 рр., штурм Вільнюса росій-

ськими військами у 1734 р., повстання проти Російської імперії і Пруського королівства у 1794 р. та три поділи держави у 1772, 1793 та 1795 рр., після чого вона зникла з політичної карти Європи. Періодичне перебування російських і шведських військ у регіоні поклато на його жителів величезні тяжкості продовольчого забезпечення, контрибуцій, пограбування і насильства. За цим слідували голод та епідемії чуми, пожежі, нестабільність економіки та демографії.

Важливим джерелом дослідження розвитку соціуму Вільнюса в контексті цих подій можуть послужити податкові книжки Магдебурзької юрисдикції за 1663–1773 рр., а також описи нерухомості та земельних ділянок за 1636, 1645, 1775 і 1790 рр. У них міститься інформація про фінанси та господарів будинків, їх соціальний статус, професію, іноді зазначено і стан власності. У найбільш детальних переписах 1636 та 1790 рр. є дані про кількість та призначення приміщень, а також стан земельного господарства. У доповіді представлені результати дослідження цих джерел, проведеного в рамках наукового проекту у 2018–2021 роках¹. У дослідженні застосовано статистичний метод з використанням реляційної просторової бази даних, мови структурованих запитів *SQL*, бібліотек *NumPy* та *Pandas* програмної мови *Python*, призначених для обробки та аналізу великих масивів даних.

Перший відомий опис нерухомості Вільнюса у межах міських укріплень був проведений у 1636 році, і в ньому є дані про стан міста до окупації 1655–1661 рр. У цей час місто ще не втратило середньовічний вигляд, незважаючи на велику пожежу 1610 року: в ньому домінували вузькі земельні ділянки з невеликими будинками, понад 40 відсотків яких були з дерева. Кам'яні споруди стояли переважно біля головних вулиць, навколо ринку та в єврейському кварталі. Найбільша кількість маленьких дерев'яних будинків зафіксована в юрисдикції Київського митрополита на самовільно забудованих цвинтарях церков, що згоріли 1610 року. У цей період, як і наступні, у Вільнюсі не зафіксовано суворих соціотопографічних кордонів, але були райони концентрації окремих соціальних груп. Бояри віддавали перевагу головним вулицям Св. Іоанна, Домініканської, Німецької, а також тихішим вулицям Св. Казимира, Кармелітської, Рудницької та Кінської. Більшість власності священнослужителів розташовувалась у північній частині міста, в юрисдикції капітули Кафедрального собору. Ремісники жили майже у всіх частинах міста, але найбільше – біля річки та стін замку, в юрисдикції Київського митрополита, єврейському кварталі та у південно-західній частині міста поряд із міською стіною.

Через окупацію 1655–1661 р. та епідемію чуми 1657 р. Вільнюс зазнав демографічної кризи (в історіографії є дані про втрати 50 відсотків населення). У податкових книгах Магдебурзької юрисдикції є сліди цього спаду у вигляді великої кількості нових власників нерухомості, але великих змін соціотопографії не зафіксовано.

У період з 1662 по 1701 рік відбулося часткове відновлення економічного та демографічного потенціалу Вільнюса, проте наступне десятиліття знову принесло фатальні зміни – тяжкості Північної війни та епідемію чуми 1709–1710 ро-

¹ Mindaugas Klovas, Elmantas Meilus, Antoni K. Urmański, Oksana Valionienė, Vilniaus sociotopografijos metmenys XIV–XVIII a., Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022

ків. Це викликало нову демографічну рецесію. За даними книги подимного податку Магдебурзької юрисдикції за 1714 рік у центрі міста спорожніло близько 30 відсотків будівель, а в передмісті, в окремих місцях – навіть до 60–90 відсотків. Згодом міська еліта та організації почали скуповувати спорожнілі земельні ділянки та поєднувати їх у великі сільськогосподарські площі, садиби та резиденції, що призвело до значних змін соціотопографії та характеру міської забудови.

«РОДИННІ ВІЙНИ»: ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ З ПРИВОДУ МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ВЗАЄМИН РЮРИКОВИЧІВ ДОМОНГОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ТА ПЕРШИХ ПОКОЛІНЬ ГЕДИМІНОВИЧІВ

*ВАСИЛЕНКО ВІТАЛІЙ
(Дніпро)*

Загальновідома, аж до банальності, вагомість династичних факторів у політичній історії середньовічної та ранньоновочасної Європи. Так само є очевидним те, що для запеклої, а то й відверто жорстокої боротьби між родичами, навіть найближчими, вельми рідко могли слугувати надійними запобіжниками такі світоглядні засади християнина, як любов до ближнього або переконаність у тому, що будь-яка влада – від Бога. У зв'язку з цим я хотів би звернути увагу на деякі епізоди боротьби між членами правлячого у ВКЛ роду Гедиміновичів (до межі XIV–XV ст.) в порівнянні з аналогічними взаєминами між Рюриковичами в домонгольську добу.

Ще в середині позаминулого століття Сергей Соловйов поставив під сумнів поширений тоді погляд щодо запозичення литовськими володарями з Русі уявлень про князівську владу та взаємини між її носіями: «... на чолі князів роду св. Володимира став чужий рід Гедиміна, що прагнув набуття могутності, збільшення своєї власності за рахунок інших можновладних родів, і це саме прагнення не дозволило Гедиміновичам утвердити руські родові взаємини між собою: вони бачили, що для збереження здобутої могутності необхідне постійне зосередження влади в руках одного, і тому завжди найсильніший з них гнав, винищував братів; сюди треба додати ще потужний вплив державних ідей Заходу, з яким литовські володарі від самого початку увійшли в тісний зв'язок». Руську модель міжкнязівських взаємин він характеризував як «родову рівність», литовську ж – як данину та «підданство». Згодом переконливо довели відсутність у ВКЛ справжньої удільної системи Матвей Любавський та Антоні Прохаска.

З твердженням щодо відмінності родових традицій Рюриковичів та Гедиміновичів важко не погодитися; проте видається далекою від дійсності гіперболізована Соловйовим похмурість картини взаємин між останніми. Вона швидше відповідає часам складання литовської державності століт-

тям раніше: тодішні методи «збирання влади» Міндаугасом вельми нагадують хрестоматійний приклад Хлодвіга I (навіть враховуючи значно біднішу в першому випадку наявну джерельну базу). З іншого боку, у взаєминах між Гедиміновичами ми не знайдемо такого потворного, нехай і одиничного, епізоду, як відомий з'їзд в Ісадах 20 липня 1217 р. онуків Гліба Ростиславича, засновника рязанської гілки Рюриковичів, на якому Гліб та Костянтин Володимировичі організували вбивство 6 своїх близьких родичів.

Гадаю, мав рацію Михайло Грушевський, наголошуючи на «дуже суб'єктивному характері взаємин литовських великих князів з обласними. Йдеться, додаю, не лише про неоднакове становище останніх, а й про те, що, попри швидке кількісне зростання роду Гедиміновичів, його члени в значній мірі зберігали усвідомлення, на певному рівні, власної єдності, попри цілком природні конфлікти та приналежність до різних конфесій. Згадаймо хоча б, що суперники Йогайли і тимчасові союзники Дмитрія московського Андрій і Дмитро старший Ольгердовичі зрештою повернулися на батьківщину й знайшли свій кінець у битві на Ворсклі під корогвами свого кузена, католика Витаутаса.

Швидше нетиповим для взаємин між Гедиміновичами епізодом є вбивство полоненого Кястутіса (якщо йти за традицією, яка приписує цей злочин його племінникам – Йогайлі або Скіргайлі). Водночас варто згадати й такий історіографічний міф, як сконструйований – буквально на порожньому місці – Людвіком Колянковським і широко розвинений Ігорем Грековим епізод уявного протистояння між Альгірдасом і Кястутісом. Гадаю, мені свого часу вдалося переконливо спростувати цей міф, вказавши на його коріння; показова, однак, сама спроба модерної історіографії знайти те, що б більшою мірою відповідало загальній «середньовічній нормі», аніж надміру гармонійне співіснування між цими синами Гедімінаса.

МОБІЛІЗАЦІЯ ДО ВІЙСЬКА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

ВАЩУК ДМИТРО
(Київ)

Формування армії – важлива справа для будь-якої держави, адже від цього залежить безпека кордонів та громадян. Забезпечення її боєздатності потребує значних фінансових та людських ресурсів. У Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) це питання вирішувалося у такий спосіб: представники шляхетського стану, а також усі, хто володів нерухомим майном, зобов'язувалися відбувати так звану земську (або військову) службу. Спершу така норма вписувалась до господарських пожалувань на нерухоме майно. Скажімо, у 1438 р. Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з таким дозволом: *«може він у нашої держави*

(Луцьку – В. Д.) *одружитись, користуватись усіма вольностями шляхетським так само, як і місцеві обивателі, а за це зобов'язаний з князями, панами та зем'янами відбувати військову службу*». Пізніше ця норма увійшла до загальних правових писемних збірників. Зокрема, на території Київщини це зафіксовано в Ст.23 уставної земської грамоти 1507 р.: *«князі, пани і бояри литовські, що володіють маєтками у Київській землі, мають з них відбувати службу (військову – В. Д.) разом із киянами*». Зрештою, військову повинність у межах усієї держави було врегульовано Литовським Статутом 1529 р., статтями Розділу 2, який має назву *«Про оборону земську»*.

У преамбулі до розділу визначались відповідні категорії осіб, яких стосувалась земська служба: *«кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота (повнолітній чи не повнолітній), а також будь яка повнолітня особа, що володіє нерухомістю, мають з нами (господарем – Авт.) або гетьманом на війну ходити і споряджати на воєнну службу відповідно до земської постанови...., зокрема воїна на доброму коні..., а на воїні має бути панцир, шолом і меч, щит та спис із прапором*». Якщо боярин чи міщанин у власному маєтку не мав визначеної кількості осіб, то їхав на службу особисто; за наявності в одному маєтку декількох братів, то до війська направлявся найсильніший. Це правило було чинним 10 років. По його завершенню кожен служив відповідно до своїх найбільших можливостей. Також під час загальної необхідності на війну споряджались усі господарські міщани, або за окремим дозволом споряджали воїнів. Покаранням за не участь у війні, не вчасну реєстрацію та залишення розташування табору без дозволу гетьмана ставала втрата нерухомості.

Далі у 14-ти статтях цього розділу конкретизувались різноманітні випадки, пов'язані із воєнною службою. Кожна особа мала перебувати виключно під своєю повітовою хоругвою. Ті, хто володів майном у різних регіонах, виставляли воїнів із головного вотчинного маєтку. Виняток складали ті, хто купив маєтки у короля. Відповідно і ставати до війська мали з них. За окремим господарським розпорядження до воєнної служби залучались і духовні особи, якщо мали заставні чи родові маєтки. Кожен, хто пройшов перепис та реєстрацію, залишались при господарі чи гетьмані разом із зброєю, амуніцією та кіньми (зазначалась його масть, а клеймо вписувалось до спеціального реєстру).

Господар особисто встановлював місце і терміни збору на військову службу. Суворе покарання (визначалось окремою постановою) чекало на тих, хто не вчасно і без поважної причини прибував у розташування. Більше того, гетьману заборонялось таких осіб включати до реєстру. При виявленні такого порушення, то карався й гетьман. Під час перепису війська встановлювалась плата – півгроша від коня. Саме так здійснювалась оплата роботи писаря під час збору. Водночас, після розпуску воїнів плата не стягувалась. Під загрозою штрафу керівникам застав, які призначались господарем чи гетьманом, заборонялось брати гроші зі своїх підлеглих по завершенню служби.

Хорунжим заборонялось самовільно залишати зем'ян вдома та відпускати їх після огляду та перепису гетьманом. За наявності доказів про такі вчинки передбачалось покарання: втрата хорунжества та маєтку на користь господаря. За самовільне залишення війська (без відома великого князя литовського чи

гетьмана) порушник втрачав нерухоме майно. Якщо вартовий під час служби втратив пильність або самовільно залишив визначене господарем чи гетьманом місце і внаслідок цього ворог наніс втрати як особовому складу, так і воєнним коням, то такі особи, згідно великокнязівського рішення, могли каралися смертю та конфіскацією майна. Не менш суворе покарання отримували і ті вояки, які не у визначений термін прибули до оборони замку. Зокрема, втрата маєтностей загрожувала тоді, коли ворог розпочав облогу, але ще не завдав збитків; в разі пошкодження замку – порушники страчувались і втрачали майно.

Шляхтичам, які перебували на воєнній службі, під загрозою штрафу заборонялось грабувати шляхетські будинки та подорожніх осіб. Під час війни у разі відсутності їжі для себе і коней, особа мала право разом із гетьманським віжем взяти у когось продовольство, але обов'язково заплатити гроші відповідно до встановленого указу. Дрова дозволялось збирати лише у місцях дислокації. Заборонялось розбирати будинки та палити паркани, ловити рибу та спускати ставки, витоптувати озимі та ярівні посіви. Порушники сплачували завдані збитки та, згідно гетьманського указу, відбували покарання заковуванням у ланцюги. Крім цього, жорстко обмежувались спроби нападу чи грабежу один одного чи обозу. Винного чекала страта через повішання («як розбійника»).

Отже, формування війська ВКЛ у першій третині XVI ст. набуло правового регулювання. Наступні редакції Литовських Статутів 1566 та 1588 рр. конкретизували та розширили уже існуючі норми. Подальше вивчення різноманітних актових джерел зможе показати практичну реалізацію схарактеризованих артикулів.

ВІЙНА І МИР. РАНЬОМОДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ НА ПРИКЛАДІ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ 1654–1667 рр.

*ГАЗІН ВОЛОДИМИР
(Кам'янець-Подільський)*

XVII ст. окреслило цілком нові риси в європейській політиці. Це стосується як воєнного протистояння, так і методів, форм та цілей проведення дипломатичної діяльності. Відбувалося зародження тих принципів міжнародної політики, що повною мірою проявилися в наступні століття і, зокрема, знаходять обриси в перші десятиліття XXI ст.

Війна виступала основним засобом для покращення геополітичного становища, отримання суттєвих економічних переваг, досягнення економічного та політичного домінування в певному регіоні (це, насамперед, передбачало витіснення звідти, або недопущення проникнення туди сусідів), розширення меж держави за рахунок сусідніх територій. Також війна виступає засобом звільнення від іноземної залежності та створення національ-

них держав. У цей час особливого значення набуває питання створення якісної та кількісної переваги над супротивником. Відтак, одним з першочергових завдань стає залучення можливих союзників до різного роду коаліцій, військово-політичних союзів та ситуативних об'єднань, з одного боку, та недопущення появи такої підтримки супротивника. Звідси важливим завданням постає проблема міжнародного представлення своєї політики, зокрема мотивації стосовно початку війни, представлення її в якості справедливої відповіді на образи, чи агресивну політику з іншого боку. Також, будь-яка війна передбачає її завершення шляхом диктування супротивнику вигідних умов миру. Для цього в ході військових дій передбачалося здобуття відчутної переваги, щоб саме з позиції сили розпочати мирні переговори та змусити противника прийняти продиктовані йому вимоги.

Важливою подією, яка власне окреслила кардинальні зміни в європейській політиці періоду ранньомодерного часу стала Тридцятилітня війна. Саме в її ході вперше окреслилася та дала свій результат політика створення коаліцій у боротьбі зі спільним противником. По завершенні ж війни стороною-переможцем були продиктовані вигідні для неї бажані умови миру. Врешті відбулася спроба сформувати першу європейську систему рівноваги (Вестфальську).

У 1654 р., намагаючись реалізувати ідею створення якомога ширшої антипольської коаліції, український гетьман Богдан Хмельницький уклав союзний договір з Московською державою. Наслідком цього стало втягнення Московії в українсько-польське протистояння та початок московсько-польської війни 1654–1667 рр. Власне дана війна яскраво продемонструвала саме нові тенденції, що утвердилася в європейській практиці війн ранньомодерного періоду.

Перша тенденція – це активна дипломатична діяльність з метою створення військових коаліцій, чи принаймні забезпечення зовнішньої підтримки війни. Така дипломатична активність напередодні московсько-польського зіткнення спостерігалася з обох сторін, як з московської, так і з польської.

Другою тенденцією, яка яскраво проявилася в ході війни та стала характерною для нового періоду європейської історії, стала активна позиція третіх країн, які не залишилися осторонь протистояння, що мало вирішити долю регіону Центрально-Східної Європи. Так, протягом всього періоду війни з різною активністю до подій московсько-польського протистояння долучалися Швеція, Австрія, Пруссія, Трансильванія, Франція, Туреччина, звісно виношуючи при цьому свої плани, які відповідали їх державним інтересам.

По-третє, у перебігу війни сторони вдавалися до спроб мирних переговорів. Останні визначалися декількома факторами. Насамперед, намаганням у такий спосіб зафіксувати военні успіхи та змусити супротивника визнати приєднання захоплених у ході військових операцій територій. Також, шляхом укладення угоди про перемир'я сторони намагалися отримати час для відновлення боєздатності для продовження війни. Нарешті, загроза з боку третіх сторін змушувала супротивників домовлятися задля концентрації зусиль проти спільного ворога.

Фактично, в перебігу московсько-польської війни 1648–1667 рр. таку череду спроб мирних переговорів започаткували ті, що відбулися у Вільні в серпні-жовтні 1656 р. У їх ході Москва намагалася відштовхуватися від своїх успіхів в Литві, коли

в результаті кампаній 1654 та 1655 рр. було захоплено значні території Великого князівства Литовського. Відтак, перемир'я узалежнювалося саме від визнання Варшавою цих московських завоювань. Також в Москві вимагали відмови поляків від будь-яких претензій на українські землі. Також до перемир'я з Польщею Москву спонукала загроза з боку Швеції, яка активізувалася в Балтії, намагаючись не допустити захоплення регіону московськими військами. Кейданський договір Швеції з верхівкою ВКЛ передбачав прийняття Литвою шведської протекції. Звичайно, зі свого боку Польща конче потребувала перемир'я, зважаючи на неспроможність ведення війни на два фронти (з Москвою та Швецією).

Надалі спроби мирних переговорів відбувалися майже паралельно з періодами воєнної активізації. Таким чином супротивники намагалися покращити свої позиції перед черговим раундом дипломатичного вирішення протистояння. Такими яскравими спробами отримати суттєву перевагу були Чуднівська кампанія 1660 р., коли Москвою було організовано масштабний похід (з залученням українських сил очолюваних гетьманом Ю. Хмельницьким) з метою поширення своєї влади на Волинь, та похід військ польського короля Яна Казімежа на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр. Обидві кампанії для їх ініціаторів завершилися фіаско, не створивши належної переваги, щоб продиктувати супротивнику вигідні умови миру. Відтак, усвідомлення очевидного паритету сил, неспроможність жодної зі сторін досягти перемоги і отримати від неї дивіденди, змусили їх шукати компромісу.

Власне пошук компромісу та метод його досягнення, який було застосовано в ході московсько-польської війни, також можна вважати саме характерними явищами війн ранньомоденого періоду європейської історії. Для забезпечення своїх військових та політичних інтересів сторони вдалися до поділу території. При цьому жертвою такої політики виявилася саме Україна.

ПРОТИСТОЯННЯ ВТОРГНЕННЮ ВІЙСЬКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В УКРАЇНУ В 1651 Р.: УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ

*ГУРБИК АНДРІЙ
(Київ)*

Актуальним напрямком розвитку вітчизняних історичних досліджень залишається детальне відтворення цілісної картини воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ, які загалом потребують подальшого вивчення як на концептуальному так і на фактологічному рівнях, особливо в контексті впливу воєнних дій на соціум. Переконливі перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове покозачення білорусько-українського

населення півдня ВКЛ та порубіжжя. Український Гетьманат в ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на своїх північних рубежах чималі військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни (приміром в час важкої Берестецької кампанії літа 1651 р.). В ході українських визвольних змагань білоруські терени все більше входили в орбіту геополітичних інтересів України, що в призвело до суперництва та загострення протистояння з Московією.

Особлива важливість для історичної долі України подій літа 1651 р. обумовлювала раніше і нині визначає їхню наукову актуальність. Оскільки в той час внаслідок важкої Берестецької битви (18–30 червня 1651 р.) та захоплення Києва військом ВКЛ під командуванням Януша Радзивілла (25 липня 1651 р.) в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу із заходу величезної польської армії, постало питання про саме виживання новопосталої Української козацької держави.

На весну 1651 р. склалося загрозливе становище на північних кордонах України. Запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Януша Радзивілла, Богдан Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам активізувати свої дії та організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність проявляли Чернігівський (з містами Черніговом, Борзною, Любечем, Меною та Седневом) і Ніжинський полки, очолювані відповідно Мартином Небабою та Степаном Пободайлом. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу із радзивілівськими вивідниками. На травень 1651 р. розташування українських козацьких військ було таким: А. Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чорнобиля, загони С. Пободайла під Лоевом на Дніпрі, війська М. Небаби – на річці Сож. Підрозділи Гаркуші вели кровопролитні бої на Овруччині із шляхетськими загонами Семена Павші. Козацькі підрозділи за підтримки місцевого населення вели важкі оборонні бої за кожен населений пункт на півночі України. Містечко Народичі обороняли козацькі загони під керівництвом Наталчича та Сасименка. У ході жорстоких боїв частина козаків разом із місцевими жителями були закриті в містечку і в церкві й трималися до останнього захисника. Захопивши Народичі, литовські підрозділи рушили до Норинська, який також самовіддано захищали місцеві жителі та загони козацьких отаманів Лащівця та Сагайдачного. Частина захисників полягла на полі бою, а інші відступили в глиб України. Литовські воєначальники відмічали мужність жителів та козацьких сотників, які як і захисники Народич, вирішили за краще стояти до кінця й гідно загинути на полі бою, але не здаватись на милість завойовникам.

У ході важких оборонних боїв, полк Гаркуші, який йшов із Овруча, відступив на з'єднання з київським полковником під Чорнобиль. Щоправда на Гаркушу був знову напад литовсько-польський корпус, де полягло чимало козаків, а більше всього під містечком Любанем, що за три милі від Чорнобиля. Слідом за відступаючими козацькими загонами зважилася на евакуацію й потягнулася чисельна місцева українська людність. Люди, боячись грабунків та насильств, забирали худобу, грузили свої статки на вози та човни й рухалися

в напрямку Чернобиля та Києва. Наприкінці травня поблизу Чернобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича було вже зібралось сотні людності й близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишались пустки, оскільки відступаючі навіть спалювали свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим велике село Корогут, в якому було більше 400 дворогосподарств. Згодом козацькі полковники розділили 8000 голів худоби, чималу її частину до Києва відіслали, а меншу половину при собі zostавили.

Подальша поразка в Другій Лоевській битві (26 червня 1651 р.) мала трагічні наслідки для Української козацької держави. Остання не могла не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. А з іншого боку втрата найбільш боєздатних сил Чернігівщини та обозу з боеприпасами й фуражем робили цей регіон практично беззахисним перед армією Я. Радзивілла та відкривали стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста Сіверщини. Дещо деморалізовані козацькі загони північного регіону деякий час вже не наважувалися приймати бій з великою армією литовського гетьмана полишили Любеч й відступали до Києва та Чернігова.

27 червня 1651 р., Я. Радзивілл рушив, до Чернігова бажаючи розвинути свій успіх. За п'ять миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не страчено», – сповіщалося у листі з литовського обозу. Щоправда козаки, на відміну від міської верхівки, зайняли більш рішучу позицію і вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши останнє. Тому, коли Я. Радзивілл 29 червня став під містом то побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали і за ними огорожа міська нова», то зрозумів, що так просто місто не взяти. А тому відмовився від штурму. Як писав Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши, назад повернув на Любеч». Туди ж наказав возам і озброєнню з обозом приходити. Хоча попри Чернігів кілька литовських хоругв, боком від Десни на Слабин направив, аби «хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали». Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території були залишені людьми, які подалися геть, не бажаючи залишатися на милість завойовникам. Тому останні «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», – як писали з литовського обозу.

Вже через тиждень після перемоги у Другій Лоевській битві Я. Радзивілл, який певний час перебував з обозом під Любечем, почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Оскільки, для успішного наступу на Київ литовської армії частину необхідно було залишити для облягання Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та шлях для відступу.

Тим часом полковники Гаркуша і Жданович, які до цього успішно тримали оборону супроти підрозділів С. Павші на Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати у напрямку Києва. Необхідно було не лише зміцнити військами Київ, але й не дати основним силам Я. Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полкам.

Спільними силами, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь поблизу Димера «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Полки Ждановича і Гаркуші мужньо вели бої на ірпінській переправі. Слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити, й, не відкриваючи дороги на Київ. Після боїв під Димером козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, змушені були відступити до Києва. І це теж був вірний крок, оскільки, лівобережжям до Києва уже прямували хорутви самого Я. Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу й Ждановича від міста, оточити останніх. Це було б дійсною катастрофою, оскільки, практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна до Чигирини. Тому Жданович і Гаркуша вірно визначили своє стратегічне завдання – це збереження армії ціною територіальних поступок і знекровлення ворога. Необхідно було виграти час.

У першій половні липня 1651 р. все вирішували тижні, а то й дні. Оскільки Б. Хмельницький, який у цей час перебував у Паволочі, і куди до нього прийшли вісті про поразку під Берестечком та розгром М. Небаби під Лоевом, вже розслав універсали по Україні із закликами до народу підніматись на боротьбу із загарбниками. Також слід було узгодити позиції із київськими церковними ієрархами перед підходом армії Я. Радзивілла. Хоча реально військовими силами допомогти захисникам Києва гетьман України не міг.

У той же час Я. Радзивілл відмінив призначений на 10 липня 1651 р. великий штурм Чернігова, залишив коло міста залогу, а також, полишивши застави в Любечі й Лоеві рушився зі всім військом до Києва. Основне литовське військо рушило сухоходом й за тиждень 22 липня «в 3 милях від Києва» об'єдналося із шляхетськими загонами Гонсевського, які першими підійшли до Вишгорода. 23 липня 1651 р. до міста вступила й армія Я. Радзивілла. Вишгород було розорено, а церкви пограбовано. Існує легендарний переказ про те, як під час безчинств один із литовських вояків проколов списом ікону Божої Матері й та почала кровоточити. А потім у вісні Я. Радзивілла явилась сам Богородиця й застерегла литовського гетьмана, якщо він не покарає винуватця то не зможе залишити місто. Через що Я. Радзивілл наказав стратити святотатця й лише тоді продовжив рух на Київ.

Попереду армію ВКЛ та козацьке військо чекало нове випробування 1651 року – битва за Київ.

СПРОБА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ВИГЛЯДУ Т.ЗВ. «СЕВОРДІЙСЬКИХ» ТАБАРЗІНІВ У РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ВІРМЕНІЇ¹

ДИМИДЮК ДМИТРО
(Львів, Варшава)

Арабський історик аль-Масуді (X ст.) у своїй праці «Промивальні золота і копальні самоцвітів» згадував, що з території Вірменії походять т.зв. «севордійські»/«сіявордійські» табарзіни/таберзіни: «Річка Кура випливає з країни Джурзан [Грузія]... тече вона через землі Абхазії, поки не досягне прикордонного міста Тифліс [Тбілісі], перетинаючи його посередині. Потім річка тече через землі Сявурдія [севордів], які є відгалуженням вірмен. Вони є хоробрими та відважними. Вони дали своє ім'я так званим «севордійським» табарзінам, які є дуже популярними серед сіабіхі(?) та інших варварських військ...» (Masoudi 1863, 75).

Більшість істориків погоджується з тим, що перське слово «табарзін» позначало якийсь різновид² бойової сокири (Хорасані, і Тоїчкін 2015, 200–201; Al-Sarraaf 2002, 162–163, 165)³. Проте, як саме вона виглядала і ким були згадані севорди?

Стосовно походження севордів, то Костянтин VII Багрянородний (Порфирогенет) (913–920/945–959) у своїй праці «Про управління імперією» написав: «турки [так ромеї називали угорців та інших кочівників] колись називалися савартами-асфалами [севордами чи сіявордами]... Вони жили разом із хозарами... але потім розділились і одна частина пішла до Персії, а інша – на захід...» (Багрянородний 1991, 159–161). Скоріш за все, в середині VIII ст. частина угорців, під тиском печенігів, переселилась на терени Вірменії у гавар Тавуш, або ж, це були племена савірів, котрі прийшли раніше.

З часом, севорди християнізувались та асимілювались, отримавши нове вірменське прізвище – «սևորդիք» (севордік – «чорні сини») (Minorsky 1953, 26). Про те, що севордіки були вірменами, писав також аль-Істахрі (X ст.) (Ал-Истахрий 1901, 29, прим. а) та Говганнес Драсханакертці (X ст.) (Драсханакертці 1986, 113, 163).

Проте, нам нічого не відомо про вигляд «севордійських сокир», адже вони згадувались лише у творі аль-Масуді. Проте, Володимир Мінорський звернув увагу, що подані племена проживали в районі сучасного вірмено-

¹ Публікація тез була підготовлена в рамках дослідницького гранту від Національного Центру Науки (NCN) (Республіка Польща).

² Аріф Юнусов (1986, 55–56) вважає, що «табарзін» – це перехідний тип між сокирою та чеканом.

³ Зауважимо, що популярна серед істориків версія про те, що «табар» – важка бойова сокира на довгому держаку, а «табарзін» – невелика сокира, яка прикріплювалася до сидла вершника, не є до кінця правдивою. Ця версія появилася через неправильний переклад середньовічними арабськими істориками перського слова «зін» як сидло, в той час як воно означало «бойовий». Така інтерпретація видавалася їм логічною, адже тогочасні вершники справді часто прикріплювали сокиру до сидла (Al-Sarraaf 2002, 162–163; Khorasani 2010, 381).

азербайджанського пограниччя, де знаходяться мідні копальні в Кедабеку. Дослідник вважав, що севорди могли використовувати мідь з поданих копалень для виготовлення сокир (Minorsky 1953, 26). Цю версію підтримує також А. Юнусов, акцентуючи увагу лише на тому, що на цій території здавна виготовляли сокири, а племена севордів лише перейняли місцевий досвід і продовжили уже наявні традиції (Юнусов 1986, 55–56).

Теза про виготовлення мідних чи бронзових сокир виглядає доволі суперечливою, адже більшість тогочасних сокир виготовлялась переважно із заліза. Проте, в деяких регіонах Ірану «табарзін» міг позначати якийсь різновид молота чи клівця (молот з тильним дзьобоподібним гаком) (Хорасані, і Тоїчкін 2015, 201–202), бронзові знахідки котрих відомі з території Ірану (XI–XIII ст.) (Nicolle 1999, fig. 541:a–b). Девід Ніколь зауважив, що у близькосхідному контексті немає аналогів подібних клевиць, тому він висловив припущення про їхнє вірменське або південно-кавказьке походження, беручи до уваги їхню подібність до зображень клевиць з вірменських мініатюр епохи Багратидів, а також те, що територія Південного Кавказу та, зокрема, Вірменії є відомою покладами міді і олова (Nicolle 1988, 17, 130, fig. 316a–316b; Nicolle 1999, fig. 541:a–b).

Отже, не зважаючи на брак джерел, можемо висловити припущення, що севордійські табарзіни моли бути різновидами бронзових клевиць, молотів чи, ба навіть, чеканів, що в свою чергу ще раз підтверджує сильні впливи кочівників Північного Причорномор'я і Північного Кавказу на військову сферу середньовічної Вірменії. Проте, подана теорія потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ал-Истахрий. 1901. «Из книги путей царств», перевод Юрия Караулова. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа* 29: 3–75.
2. Багрянородный, Константин. 1991. *Об управлении империей*, перевод Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. Москва: Наука.
3. Драсханакертци, Ованес. 1986. *История Армении*, перевод Маргариты Дарбинян-Меликян. Ереван: Советакан Грох.
4. Хорасані, Манучегр, і Денис Тоїчкін. 2015. «Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* 26–27: 199–206.
5. Юнусов, Ариф. 1986. «История военного дела в Азербайджане в IX – начале XIII вв.» Диссер. канд. ист. наук., Академия Наук Азербайджанской ССР, Баку.
6. Al-Sarraf, Shihab. 2002. *Close combat weapons in the early Abbasid period*, In: D. Nicolle, ed. *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge: Boydell Press: 149–178.
7. Khorasani, Manouchehr. 2010. *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*. Tubingen: Legat.
8. Macoudi. 1863. *Prairies d'or*, texte et traduction par Charles Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. T. 2. Paris: Imprimerie nationale, 1861–1877.
9. Minorsky, Vladimir. 1953. *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press.
10. Nicolle, David. 1988. *Arms and Armour of the Crusading Era: 1050–1350*. 2 vols. New-York: Kraus International Publications.
11. Nicolle, David. 1999. *Arms and armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London: Greenhill Books.

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ОБОРОНИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В КІНЦІ XV – СЕРЕДИНІ XVI ст.

ЖЕРЕБЦОВА ЛАРИСА
(Дніпро)

Питання фінансування земської оборони завжди було гострим у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ). Важливими джерелами фінансування скарбу ВКЛ в кінці XV – другій половині XVI ст. були мита й податки. Перманентні війни з Московською державою (1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 та 1558–1582 рр.) потребували додаткових коштів і вимагали відповідних змін в організації митної служби на землях князівства.

Лівонська війна (1558–1582 рр.) вплинула на підвищення ставки митних зборів. В часи війни скарб ВКЛ помітно напружував платіжні спроможності населення, що призводило у деяких випадках до зворотних результатів – тобто зниження владою ставки митних зборів або відміни ухвалених податків для окремих груп населення чи міських громад. Однак не можна стверджувати, що підвищення митних тарифів у 1560-х рр. було спричинене тільки війною. Лівонська війна пришвидшила процес пошуку владою нових фінансових можливостей для поповнення скарбу.

Прибутки від митних зборів, господарських маєтків та інші надходження до скарбу не могли задовільнити всі державні потреби у часи війн або для зведення та підтримання оборонних споруд, особливо у південних українських замках. Влада вживала ряд заходів щодо поповнення скарбу за рахунок податків і митних зборів, таких як:

- запровадження земських податків, що за способами стягнення поділялись на *серебщицзну* та *поголовщицзну*. Серебщицзна – надзвичайний, непостійний грошовий державний податок, який призначався великим князем литовським разом із Панами радою, а пізніше – сеймом для військових потреб (мав цільове призначення). З 1473 до 1566 рр. призначався 15 разів. Податок сплачували землевласники, державні селяни та міщани непривілейованих міст. Розмір податку кожний раз визначався по новому, але в середньому складав від 5 – 30 грошей з сохи, 48 грошей з – волоки. У часи, коли податок був обумовлений військовими потребами, серебщицзна була вище, ніж у період, коли збиралась на оборонні потреби;
- підвищення митних тарифів. У середині XVI ст. тарифи «старого» та «нового» мит зливаються, а у 1561 р. було запроваджене нове «новопідвищене» мито. Ухвалою Берестейського сейму 1566 р. тарифи на частину товарів знову підвищуються. За підрахунками М.Довнар-Запольського імпорتنі товари обкладались менше, ніж експортні й тому, весь тягар нового мита лягав переважно на товари місцевого виробництва;
- отримання завдатку перед орендою мит, що вносили на початку строку оренди або й раніше за рахунок орендної плати. В роки війни скарб

намагався якомога більше отримати таких завдатків, нерідко поступаючись при цьому на сумі орендної плати;

- введення змін в управлінні митами та митними округами – повернення до системи оренди митних зборів, переважно євреям у 1560-х рр. після періоду управління через довірених осіб. Такі зміни були пов'язані із підвищенням митних тарифів у 1561 р. і 1566 р. в умовах ведення Лівонської війни.

Тривалі війни не давали можливості владі діяти послідовно у справі визискування митних зборів, щодо тарифів, одиниць обкладення податком, категорій населення, що сплачували митні збори та податки. З часу звільнення шляхти від сплати постійних податків, влада була змушена звертатись до неї з пропозицією вотувати податки щоразу, коли виникала державна потреба. Для того щоб отримати дозвіл шляхти, влада мала пояснювати необхідність запровадження податків. Податки лягали переважно на землевласників і тягле населення, натомість приватновласницькі міста були звільнені від їх оплати.

STYLI FROM BOKŠTO ST. 6, VILNIUS

JONAITIS RYTIS
(*Vilnius*)

Stylus is a metal or bone instrument for writing on a birch bark or wax-coated wooden tablets. The tool itself (Greek: *stilos*; Latin: *stilus*) originated in antiquity – styli were common in ancient Greece and Rome. In Medieval Rus', which is characterized by an abundance of archeological finds related to writing, the first styli date back to the 10th century.

In the Middle Ages two types of styli were used – made of iron, for writing on birch, and made of animal bone, for writing on waxed tablets. We will focus on the latter in this presentation. Medieval bone styli are a very rare find in Lithuanian archeological material, especially in burial monuments. According to the data from 1998, only 15 graves out of almost 8,000 contained styli. Bone styli are also rare in urban cultural layers. In addition, styli found in cities precede those found in cemeteries. The styli found in ethnic Lithuania are identical to those, found in other cities of the Grand Duchy of Lithuania, therefore their origin and spread could be associated with the influence of Ruthenian cities of the Duchy.

Two medieval ground cemeteries were found in the earliest towns of pagan Lithuania in Kernavė and Vilnius, where the dead were buried according to Christian traditions – inhumation of the dead, the east – west orientation (head to the west), wooden constructions, the scant presence of grave goods etc. The most abundant part of grave goods consisted of ornaments, but no tools or weapons typical of pagan burial were found in these two cemeteries. According to archaeological and historical material, Kernavė and Bokšto St. cemeteries are almost simultaneous, both dating back to 13th – 14th centuries, with Bokšto St. cemetery still being used as late as the

15th century. Various arguments are provided when debating over the religious affiliation of those, who buried members of their community in these cemeteries. Some researchers disagree that Orthodox were buried in these two cemeteries in still pagan Lithuania. The absence of evidence of writing in the layers of the city of Kernavė – no styli, birch bark or waxed tablets, is presented as one of the arguments supporting the theory of non-Orthodox burials there. It is well known, that such finds were typical of Rus' cities, especially in Great Novgorod, where 1144 items of birch bark were found up to 2021. Significantly fewer such finds were found in other cities of Rus'.

During the detailed archaeological research at Bokšto St. cemetery several bone styli were found. It must be mentioned, that these artefacts were not found in the cemetery horizon, but in a later cultural layer, dating back to the 16th century. We will discuss this material in the presentation. We will also try to answer the question of whether these styli could have originated from the horizon of the cemetery and how (or if) they could be related to the «Civitas Rutenica» – Ruthenian city of Vilnius, mentioned in historical sources in 1383.

DEVIANT BURIALS IN MEDIEVAL VILNIUS: SAINTS OR CRIMINALS?

*KAPLŪNAITĖ IRMA
(Vilnius)*

Christian cemeteries are distinguished by certain typical burial rites. Some of them are characteristic to this religion, others are common, practiced since the Stone Age. However, in all the Christian burial sites across Europe there are always some graves standing out against a common context. Such burials are sometimes called deviant burials – they differ from the normative funeral rites and their exceptionality can occur in various burial elements. In earlier historiography unusual burial cases were often attributed to contingency. However, this is unlikely in such a conservative process as funeral, where a lot of attention was paid to every detail. Therefore, exclusivity is no longer considered a coincidence, but rather a purposefully differentiating burial. Although a question remains, what it may be associated with.

When it comes to the deviant burials in medieval or modern cemeteries, the graves of vampires and witches are often mentioned first, along with the decapitations and strange body positions. For example, in Poland atypical cases in Christian medieval cemeteries tend to be associated with vampires. In Central Europe, Czech Republic and Bulgaria it is also typical to link such burials to vampires and witches, especially when the deceased is buried without a head etc. In Lithuanian historiography unusual graves are sometimes associated with pagan relics and ethnography. Deviant burials could also be characteristic to the outcasts of the community – criminals, suicides, non-baptisms. In other cases, a possible great piety of the dead and deep faith is emphasized. The explanations may be simpler and more mundane, at least in some cases.

When talking about the Middle Ages in Lithuania, it should be noted that the burial rites here are very problematic. This period encompasses the country's transition from paganism to Christianity (the country remained pagan until its official baptism in 1387). The cremation of the dead is characteristic of paganism, however no pagan burial place was found in Vilnius. This presentation examines the earliest Christian burial sites (newcomers' as well as local neophytes'), dating back to 13–15th centuries. The research covers material from Orthodox cemeteries at Bokšto St. and Latako St., as well as Catholic graves near St. Ona – Barbora, St. Nicholas and Franciscan (the Assumption of the Blessed Virgin Mary) churches in Vilnius. Kriveikiškis burial ground in Kernavė is used as a comparison material, as well as the data from Alytus old-cemetery which has been well-researched.

Based on this data, the presentation will discuss the deviations that may have occurred in some burial elements, such as:

- 1) location of the grave;
- 2) construction of the grave;
- 3) spatial orientation;
- 4) body position/treatment;
- 5) grave goods.

Some of these exceptions had a symbolic meaning, others could have been accidental, while others still occurred for various objective reasons. The circumstances of the emergence of these deviations and their possible meaning to the communities will be discussed here. A separate issue, which was symbolically raised in the title – what kind of people «deserved» exceptional burial – saints or criminals? – will also be discussed here.

DOMI MANSIT, LANAM FECIT. ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

*КАС'ЯНЕНКО МАРГАРИТА
(Івано-Франківськ)*

Упродовж століть суспільство, зокрема русинсько-українське, мало патріархальний характер. Тому, коли йде мова про козацтво, одразу виникає асоціація з мужнім звитязцем, але ніяк не з шляхетною лицаркою.

Хоча джерела говорять про їхню присутність у історії. До прикладу, «Хроніка європейської Сарматії» Алессандро Іваньїні 1578 р.; *Опис України* Гійома Левассера де Боплана 1651 р.; «Книга подорожі: Північне Причорномор'я» Евлія Челебі; *Літопис* Самійла Величка. Цікавими є перекази про Варвару Мотору та билина про Могили Настину.

У сучасному українському науковому просторі дане питання починає набувати популярності. Вчені Олександр Кривоший, Володимир Кукса,

Оксана Кісь, Тетяна Коломієць, Валерій Антонов, Вікторія Піщанська займалися його переосмисленням. Ними було розвіяно достатньо мітів, зароджених передусім у ХІХ ст.

Подекуди в історіографії зазначеного сторіччя факт присутності жіноцтва в Козацькій державі взагалі абсурдно заперечується. Наприклад, у доробках Аполлона Скальковського, Пантелеймона Куліша, Дмитра Яворницького. Праці цих авторів стали головними в творенні міту про козака як аскетичного чоловіка, котрий відданий лише військовій справі, позбавленого цікавості до жінок. Ба більше, А. Скальковський, ґрунтуючися на «неписаному статуті Запорозького товариства», писав, немов одружений козак не мав права на військове майбутнє, отримати посаду, досягти високого чину.

Окрім ідеалізованого образу лицаря, історики мали переконання про абсолютну відсутність жіноцтва на Запорозькій Січі. Жінка описувалася як загроза. Тому виник наступний вислів, що належить П. Кулішу: «Не ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину».

Хоча, якщо звернутися до джерел, то дані твердження можна спростувати. Адже в рукописних хроніках шляхтича Свентослава Оржельського (1549–1598) детально описуються суспільні особливості Січі, зокрема й те, що козаки вільно брали шлюб і жили разом з дружиною, дітьми «на нижньому Дніпрі».

Тобто жінкам дозволялося перебувати на козацькій землі. Але їхній соціальний статус не був такий самий, як і у протилежної статі. Фактом є те, що головна роля чоловіків у соціумі та обмеженість прав жінок затверджувалася не тільки упередженнями серед народу, але й на законодавчому рівні. У Речі Посполитій таким документом виступав Литовський Статут.

За даним актом життя дівчини вирішувалося головним чином шлюбом, у який вона мала вступити за першим Литовським Статутом (1529 р.) з 15-ти років, а за третім – з 13-ти. Хлопці ж одружувалися з 18-ти років.

Чоловіка для доньки обирали батьки або опікуни. Таке правило діяло як для вищих, так і нижчих станів.

Жінка мала й свободи. Наприклад, могла виступати в суді, розпоряджатися майном. Не варто применшувати значення догляду за господарством, дітьми в час, коли її чоловік боронить державу від чужинців. Але все ж основною роллю залишалася так звана «берегиня родинного вогнища».

Проте жоден узус або указ не скасовує право будь-якої людини на вибір. Тому в історії Козацької держави можна знайти присутність і войовничих козачок, що ладно сідали коня й зміло поралися з шаблею.

Або ж тих, які могли вести політичні справи. Як Анастасія Маркович, дружина гетьмана Івана Скоропадського, котру кликали «Настею-гетьманихою» й казали, що «Іван носить плахту, а Настя – булаву», адже її чоловік був у віці й не в змозі сповна керувати Січчю.

Отже, у історії козацько-гетьманської доби є приклади й підтвердження того, що жінки навіть у часи раннього модерну займали важливу роль й у суспільстві, і в боротьбі за державність, котра триває й у ХХІ ст. Саме тому, коли в сучасному світі в лавах Збройних Сил України віддані своїй державі захисниці боронять її разом з чоловіками, інші ж українки роблять це в тилу (виховую-

чи нове покоління громадян і громадянок, просуваючи науку, у політиці тощо), варто звернути увагу на досвід минулих поколінь і приділити значну увагу дослідженню передусім періоду, з котрого почалося українське націєтворення.

ПОЛЬСКО-ОСМАНСКОЕ ПРОТИВОБОРСТВО И ЕГО ВПЛИЯНИЕ НА СИТУАЦИЮ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА В НАЧАЛЕ ПРАВЛЕНИЯ ЯНА III СОБЕСКОГО

*КОНСТАНТИНОВ ВАЛЕНИН,
КОСТЕЦКИ ГАЛИНА
(Кишинев)*

Военно-политические противостояния в Речи Посполитой во время правления Яна Казимира переросли в конечном итоге в рокош Любомирского. Хотя Любомирский и вышел победителем в гражданской войне, умер он за границей, а сам король Ян Казимир отрекся от престола, отказавшись от своих планов по укреплению королевской власти, следуя так называемой процедуре назначения преемника при жизни: *vivente rege*. Примерно в этот же период в Речи Посполитой создалась новая политическая реальность, в результате которой одна из важных должностей в Польско-Литовском государстве досталась Яну III Собескому. После недолгого правления Михала Вишневецкого (1669–1673) Ян III Собеский стал королем Польши, не без нарушения ряда правил при избрании польских государей. Об этих нарушениях почти постоянно напоминали об этом, что влияло и на внутреннюю стабильность государства. Тогда, имея серьезные проблемы с легитимацией своего правления внутри страны, польский король сосредоточил свое внимание на внешнеполитических вопросах. Начало австро-турецкой войны было очень хорошей возможностью проявить себя, особенно во внешнем плане. Ясно, что успехи австрийской кампании также способствовали, как считалось, изменению отношения внутри королевства. У Польши в этом отношении была четко определенная цель. С 1672 года потеря Каменца-Подольского стала серьезным ударом по имиджу королевства. Более того, события последующих лет внесли довольно запутанную ситуацию и привели к продолжению войны между Речью Посполитой и Османской империей. Прежде всего турки потребовали уплаты ежегодной дани в размере 22 000 злотых, установленной Бучачским договором 1672 года. После естественного отказа выполнить турецкие требования, которые по сути превратили бы королевство в турецкого вассала, последовала война, которая продлилась до 1676 года. Хотя Бучачское соглашение предусматривало, что поляки будут платить ежегодную дань туркам, сейм не ратифицировал положения этого договора. Поэтому война продолжалась и в последующие годы. Важнейшим мо-

ментом этой войны была битва при Хотине осенью 1673 г., когда проявился военный талант Яна III Собеского, и когда он разгромил турецкую армию. Этот эпизод стал одним из важнейших моментов воинской славы польской армии и одной из самых важных побед Яна III Собеского. По этому поводу, конечно же, самой главной, конечно же была победа под Веной. Несмотря на победу при Хотине, Собески все же не смог развить успех своей армии. Литовская армия под предводительством великого литовского гетмана Михала Казимежа Паца, хотя участвовала в Хотинском сражении, отступила и не позволила Собескому развить успехи против турок. Однако с вступлением Московской Руси в войну против Османской империи польское наступление против турок продолжилось в 1674 г., достигнув заметных успехов на правобережной Украине. Ответ османов последовал в 1675 году, которые в том же году заняли несколько крепостей и замков. После других вооруженных столкновений в 1676 году, 17 октября 1676 года было подписано Журавенское перемирие. В силу этого соглашения поляки вернули около трети территорий, утраченных в 1672 г., и османы отказались от идеи навязать полякам уплату ежегодной дани. Чрезвычайный сейм, созванный в Варшаве с 14 января по 27 апреля 1677 г., принял условия Журавенского перемирия, и Ян Кшиштоф Гниньский отправился в Константинополь для переговоров и подписания мирного договора. Когда турки отказались возратить Каменец и восстановить границы до 1672 года, переговоры провалились. Таким образом, возвращение Каменца станет одной из главных целей польской армии и дипломатии. Но это не могло произойти без включения Молдавии на фронте боевых действий. О пагубных последствиях этого конфликта для Молдовы свидетельствует феномен нестабильности господарского правления, тем более что военные действия часто переходили в границы молдавского княжества. За четыре года, с начала 1672 до конца 1675 года, правление менялось пять раз. Относительная стабильность устанавливается с началом переговоров и с подготовкой к подписанию перемирия. Пропольско настроенный господарь, Антони Русет, будет править в Молдове три года, что в тех условиях было долгим правлением. Провал польско-турецких переговоров приведет к смене Антония Русета, разумеется, не только из-за его дружеской позиции по отношению к Польше, и назначению Георгия Дуки. Он должен был подтвердить новую ситуацию в польско-османских отношениях – продление перемирия, но без пропольского господаря на молдавском престоле. Вот почему до начала нового польско-османского противостояния мы можем наблюдать «аж» 5 лет стабильности на молдавском престоле.

На украинских территориях, находящихся под османской юрисдикцией, в 1681 г. гетманом был назначен Георгий Дука, владыка Молдавии. Его деятельность в течение двух лет, осуществляемая через его заместника Яна Драгинича, была очень продуктивной. Кампания колонизации проведенная господарем Молдавии, была очень продуктивной. Однако этот период был недолгим, и Украина вновь погрузилась в тотальное противостояние, период многозначительно названный в историографии Руиной.

Следует отметить, что ведение военных действий на территории Молдавии с первых десятилетий XVII века рассматривалось как действие, осуществляемое на территории противника. Кроме того, после двух попыток посадить и удержать на престоле Молдавии благосклонного к политике Польши господина в лице Штефана Петричейку, поляки откажутся от этого плана в пользу гораздо более амбициозного – завоевания Молдавии и навязывания сына короля Якуба Собеского на троне в Яссах. В связи с этим возникает несколько вопросов относительно начала фактического правления поляков на севере Молдавии. Таким образом, 1683 год имеет решающее значение для истории польско-османских отношений и, следовательно, для истории Молдовы в целом. Здесь стоит упомянуть несколько пунктов. В качестве главных действующих лиц в деле о претензиях к Молдавии выступили все три великие державы региона: Османская империя как сюзерен Молдавии, Речь Посполитая, которая вскоре, после провала попытки назначить лояльного королевству кандидата, хотела вернуться к устью Дуная и Габсбургской империей, вернувшейся после поражения в 30-летней войне и не забывшей своих амбиций империи всех христиан, даже таких «потерянных», как православные из Молдовы. Таким образом, положение в румынских странах стало очень нестабильным.

Мы должны также упомянуть здесь события в Валахии. Там, после довольно бурного периода, который определил спор между партиями Беленив и Кантакузинов, начавшийся в конце 1663 года, установился мир и в следующих десятилетиях там очевиден прогресс во всех областях социально-экономической, культурной и политической жизни. Ситуация была иной, чем в Молдове, которая находилась на передовой в спорах великих держав за господство в регионе.

Следует, однако, отметить, что с точки зрения стабильности правления, при Константине Кантемире, Молдавия имела нечто подобное, хотя и интриги из Константинополя внесли вклад в ухудшении ситуации в Молдавии. Положение в стране было очень тяжелым, особенно принимая во внимание намерения Яна III Собеского присоединить Молдавию к королевству и поставить на престол своего сына Якуба. Мы знаем о нескольких кампаниях, преследовавших эту конкретную цель, начиная с 1686 года, после того как полякам не удалось восстановить Штефана Петричейку на престоле в 1684 году. Было две кампании, специально направленные на эту цель: одна в 1686 году, а другая в 1691 году. Но уже в этот период было замечено отсутствие заметного потенциала у подобных кампаний. Даже если полякам удавалось выиграть определенные сражения, их военная система не могла выдержать длительных усилий, в отличие от турецкой военной системы.

Когда мы оцениваем способность османов вести войны в этот период, мы должны принять во внимание тот факт, что османы сражались на трех разных фронтах с тремя известными противниками: империей Габсбургов, Речью Посполитой и Московским государством. Естественно, их положение в этом смысле было очень тяжелым, хотя в итоге приходится признать, что Османская империя сопротивлялась этому давлению, даже если и проиграла войну. Путем равноудаленного анализа, оторванного от догматических клише, мы должны признать все еще достаточно высокий потенциал осман-

ского военного потенциала. И только совместные действия всех христианских стран могли привести к поражению турок, но никак не к их коленопреклонению. Пройдет много времени, прежде чем наступит настоящий упадок. Кроме того, нельзя забывать о предпочтениях элит тех территорий, завоеванных или отвоеванных империей Габсбургов или Польшей.

Молдавский поход 1686 г. для Яна III Собеского оказался неудачным. Во Львове он встретился с москвичом Петром Шереметевым, которого выслал Василий Голицын, правая рука Софьи, правивший Московией от имени двух своих братьев, Федора и Петра. Собеский пытался уклониться от присяги на этот договор, но опасность того, что в случае не принесения присяги начнется новая война с Московией, заставила польского короля присягнуть договору.

Контекст сильно изменился уже в 1686 году. На фоне неудач поляков на молдавском фронте, Габсбургская империя регистрировала успех за успехом в борьбе с османами. Два печально известных события, которые коренным образом изменят ход войны Священной лиги против османов, происходят в 1686 году. В этом году австрийцы берут под свой контроль Трансильванию и захватывают Буду. Понятно, что на фоне польских неудач на территории Молдовы, наступление Габсбургов явно выдвинуло ее в форпост Священной лиги.

Эти реалии проявятся и на дипломатическом уровне. Дипломатический провал в Московии, приведший к признанию поляками территориальных потерь, установленных Андрусовским перемирием 1667 г., провал двух походов в Молдову, в 1684 и 1686 гг., более чем скромная эволюция русских армий на первом этапе участия в Священной лиге оставила Речь Посполитую далеко позади своего союзника, империи Габсбургов, которая подхватила благоприятную волну и значительно расширила свои владения за счет Османской империи и в свою очередь поставила под вопрос планы, вынашиваемые полякам захватить хотя бы Молдову. Более того, как покажут последующие годы, Габсбурги не собирались останавливаться на достигнутом и почему бы и нет, интегрировать обе румынские княжества в свои владения, к неудовольствию конечно же поляков, считавших Молдову, по крайней мере, своей сферой стратегического интереса.

На фоне боев во время войны новому правителю Молдовы Константину Кантемиру пришлось принять вызов огромным проблемам, с которыми в то время сталкивалась страна. Почти постоянные войны, начавшиеся с эпохи Богдана Хмельницкого, за которыми последовала кампания против Георгия Штефана, потому что он помогал Георгию Ракоци II в его намерениях стать королем Польши, Украинская Руина и польско-османская война 1672–1676 гг. ухудшил положение Молдовы, которая оказалась «самой опустошенной страной в Европе», по высказываниям иностранных путешественников. Нескольких лет мира между 1677–1683 годами было слишком мало для возрождения былой мощи. Вступление Польши в войну Священной лиги против османов вернуло Молдову на первую линию польско-османского противостояния.

В польско-московских отношениях было решено, что, признав уже существующие границы, Московское государство подпишет вечный мир и пойдет войной на Османскую империю и Крымское ханство. 6 мая 1686 г., мир был подписан. В силу этого договора Речь Посполитая потеряла Украину на левом

берегу Днепра с Киевом, Черниговом и т. д. Смоленск также был признан на территории Московского государства. Взамен москвиты согласились начать войну против Османской империи и Крымского ханства и заплатить полякам 146 000 рублей. В договоре также содержится интересный вопрос, связанный с религией. Православные получили гарантию свободного православного богослужения на территории Речи Посполитой, а Московия получила право вмешиваться в случае нарушения этих правил. На международном уровне, для поляков, подписание этого договора означало тяжелое дипломатическое поражение. Даже Ян III Собеский не отрицал его негативных последствий. Он надеялся, однако, что после похода в Молдавию и Валахию добьется успеха, и что это также изменит международное положение Речи Посполитой.

Таким образом, к началу своего правления в Речи Посполитой, несмотря на внутренние проблемы, Ян III Собеский имел в виду осуществление некоторых великих планов, хотя военный потенциал Речи Посполитой был далеко не удовлетворительным. Проблемы великой страны, так и не позволили ему достичь предложенных целей. С другой стороны, инициативы польского короля превратили Молдавию в поле битвы, а частая смена власти усугубила кризис в стране, в отличие от Валахии, где во времена Шербана Кантакузино (1678–1688) и более того Константина Брынковяну (1688–1714) установился период стабильности и процветания.

МОЛДАВСКОЕ КНЯЖЕСТВО И ПРОТИВОСТОЯНИЕ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

*КОНСТАНТИНОВ ВАЛЕНТИН,
МАЛАЙ ЛЮДМИЛА
(Кишинев)*

Политическая система, в которой оказалась Молдавия к концу XVII века, в целом соответствует политической эволюции внутри Европы, которая в этот период формирует свои государства в зависимости от результатов политико-дипломатических противостояний. Политические потрясения, амбиции великих держав в первую очередь, попытки других вести свою собственную политическую линию – все определяло новую реальность в Европе. Вообще говоря, создание антиосманского союза окажет важное влияние на осознание истинных политических отношений этого периода. С другой стороны, оценивать события этого периода нужно не с точки зрения глобального и эволюционного анализа, в котором, например, Османская империя начинает свой период упадка, а с точки зрения отношений, которые будут определять состояние дел на тот момент. Османская империя была еще сильна, и о ее могуществе свидетельствует тот факт, что она боролась против коалиции, объединившей в этой области крупнейшие европейские державы.

Империя Габсбургов находилась на подъеме, особенно после 1683 года, когда Вена оказалась под угрозой завоевания османами. Здесь стоит упомянуть два основных элемента. Первый, конечно же, касается присоединения Трансильвании к империи Габсбургов. Это был, конечно, заметный успех Габсбургов. Спор о Трансильвании начался почти полтора века назад, и в определенные моменты Габсбурги фактически контролировали ее. Конечно, турки понимали значение Трансильвании в их политической системе. На протяжении полутора веков Габсбургам время от времени удавалось заманивать трансильванцев и включать их в свою политическую систему. Со своей стороны османы применяли равноудаленную и мудрую политику по отношению к правителям Трансильвании.

В отличие от господарей Валахии и Молдавии, к князьям Трансильвании, турецкие власти относились совершенно иначе. Такое особое обращение было результатом интереса Габсбургов к Трансильвании. Мудрой политикой османы убедили трансильванских вождей согласиться с уплатой дани, а сами турки гарантировали им спокойное правление в стране. Что касается уплаты дани Трансильванией, то надо отметить, что она была намного ниже, чем дань Молдавии или Валахии. Смена господарей там была очень частой, по сравнению с Трансильванией, где князья, если они не конфликтовали с сюзереном, могли править на протяжении всей своей жизни.

Это не означало, что Трансильвания была полностью мирной. Весь XVII век это показывает. Начало века было под влиянием антиосманской войны, в которой особенно выделялся Михай Витязул. Хотя население благосклонно относилось к христианам, репрессии и авторитарная политика Габсбургов, то есть немецких уполномоченных Габсбургов, привели к тому, что жители снова приняли сюзеренитет Османской империи. Много раз трансильванские князья продвигали собственную линию поведения, которая не очень нравилась турецкому султану и османским чиновникам. В результате такого положения были неизбежны и военные конфликты. Имея в виду XVII век, то на первый план выходят две кампании: кампания против Габриэля Батория в 1613 году. Тогда трансильванский князь готовился к сопротивлению османской коалиции, в котором румынские господа должны были сыграть важную роль. После того, как кампания была отложена в 1612 году, она состоялась в 1613 году, и командующие союзных армий принесли присягу после достижения результата – тогда в 1613, на престол Трансильвании взошел Габриэль Бетлен. Второй эпизод и, возможно, самый важный во всем сотрудничестве между румынскими господами и князьями Трансильвании будет поглощен около 1660 года, когда после неудачной кампании Георгия Ракоци II из Польши на столицу румынских княжеств произошли изменения. Это была последняя попытка совместных действий румынских господарей и князей Трансильвании отстоять свои интересы и свои политические амбиции. В то время полным ходом шел процесс формирования великих держав на европейском континенте, и в тех условиях не было места для таких притязаний, которые могли бы исходить от местных господарей, таких как сувераны и князья Румынских Княжеств. Так обстоит дело и с Украиной, которая в середине XVII века пыталась стать индивидуальным государством, но ее усилия столкнулись со стремлением поль-

ской знати сохранить прежнюю систему политических отношений в Речи Посполитой и с территориальными притязаниями московского владычества. Московия, которая по-своему поняла вспыхнувшее казачье восстание под предводительством Богдана Хмельницкого. После смерти предводителя казаческой армии в Украине начался период, которого называли «Руиной» – наводящее на размышления о реалиях Украины того времени. После новой польско-российской войны, Московское государство и Речь Посполитая достигли соглашения, по которому часть территорий, населенных украинцами, перешла под власть Москвы.

Проблемы в Речи Посполитой, где появление некоторых казаческих гетманов, готовых сотрудничать, кто с поляками, кто с москвитами, кто даже с турками, вызвали большой бунт, при котором создавалось общее впечатление, что все борются против всех.

Важным элементом этой «тотальной войны» будет потеря Каменья Подольского поляками в 1672 году. Тем же полякам удастся стабилизировать ситуацию в стране после окончания войн со Швецией (1655–1660), Московским государством (1654–1667) и практически перемирия с Османской империей в 1677 году.

После периода относительного затишья на международной политической арене в 1683 г. вспыхнул конфликт уже общеевропейского масштаба. В Османской империи в 1656 году началась эпоха великих визирей Кёпрюлю. Помимо внутреннего возрождения Империи, большие успехи были достигнуты на международной политической арене. Возобновление османских притязаний на территории, заселенные христианами, в свою очередь вызвало недовольство европейских государств. Таким образом, в короткие сроки были сформированы воюющие лагеря. На самом деле на одной стороне были османы, а против них, начиная с 1683 г., образовалась многочисленная коалиция с многозначительным названием – Священная лига. В нее входили: империя Габсбургов, Речь Посполитая, Венецианская республика, Московское государство (с 1686 г.) и Папское государство.

Зафиксировав ряд успехов в начале войны, османы оказались перед Веной и даже начали осаду города. Атака застала австрийцев врасплох, и падение Вены стало неизбежным. В этот момент Речь Посполитая во главе с Яном III Собеским оказалась втянутой в конфликт между двумя империями. В литературе много говорилось о причинах, побудивших Собеского вступить в войну на стороне австрийцев и практически спасти Вену от неминуемого падения. Из всех причин наиболее правдоподобным объяснением является то, что поляки хотели вернуть территории, утраченные в 1672 году, и для этого поляки должны были стать воюющей стороной и восстать против османов. Однако это утверждение содержит лишь часть правды. Истоки действий Яна III Собеского надо искать внутри Речи Посполитой, то есть, чтобы точно понять, каковы были эти причины, надо посмотреть, что происходило внутри Польши, прямо с момента коронации Яна III Собеского. Затем, около коронационного сейма, будущий король занимал две основные должности в государстве – предводителя сейма и великого гетмана. В тех условиях было легко «убедить» депутатов голосовать именно за Собеского, для которого эти политические маневры были своеобразной победой «а-ля Пирус».

Как уже отмечалось, события во время войны между Священной лигой и Османской империей необходимо анализировать с комплексной точки зрения. Таким образом, неслучайная последовательность событий, связанных в то же время с общей обстановкой на поле боя, требует полного и всестороннего анализа. Поэтому разгерметизация Вены польскими войсками под предводительством Яна III Собеского не была благотворительным актом. Поляки были заинтересованы в возобновлении военных действий, чтобы разрешить некоторые старые разногласия с османами. Один из ключевых моментов, требующих детального анализа, относится к событиям 1686 года. Мы находим здесь не только синхронизацию действий внутри Священной лиги, но и преследование конкретных интересов как составную часть сложной компенсаторной политики. Следовательно, в 1686 году произошло несколько событий, которые необходимо анализировать вместе.

Что касается польско-московских отношений, то в 1686 году между двумя странами был заключен вечный мир, или, как его называли, Гжимултовский договор, по имени познанского воеводы Кшиштофа Гжимултовского, возглавлявшего польскую делегацию. Как это было и естественно, отправной точкой переговоров стало Андрусовское перемирие, подписанное в 1667 г. и положившее конец польско-московским военным действиям, длившимся 13 лет (1654–1667). Переговоры о мире начались в 1683 году, когда Польша вступила в войну на стороне австрийцев против Османской империи. Руководитель польской делегации прекрасно понимал важность подписания долгосрочного договора с Московским государством и считал, что мир должен быть подписан даже ценой территориальных потерь.

Ставкой переговоров с самого начала было втянуть Москву в войну против Османской империи. Со своей стороны, Москва обусловила это участие подписанием политического договора, но при условии, что она не пойдет ни на какие территориальные уступки, речь идет, разумеется, о территориях, завоеванных Москвой за счет Польши в последней войне. В то же время, после польских военных неудач в ее кампаниях в Молдавии, многообещающая позиция империи Габсбургов в отношении судьбы Молдавии и Румынии, которые Польша хотела присоединить к своим владениям, или, по крайней мере, Молдовы, позиции Польши в Лиге Святой сильно похудел. От военного успеха 1683 года почти ничего не осталось. Лишь подписание соглашения с Москвой могло несколько изменить ситуацию. Между тем к 1686 году стало ясно, что империю Габсбургов ждут важные успехи в Трансильвании, что требовало от Польши гораздо более решительных действий в отношении участия Московского государства в войне. В начале 1686 г. в Москву было отправлено большое посольство для переговоров об условиях мира. В соответствии с обычной до этого практикой в послании было два человека, представляющих одного из Короны, Гжимултовского, а другого – представителя Великого княжества Литовского, великого канцлера Литвы Мацяна Огинского. Поляки понимали, что вернуться к границам 1654 года им уже не удастся.

Поэтому после 1683 года, т.е. после разгерметизации Вены, была создана Христианская лига с целью победы над Османской империей. Так началось настоящее соревнование за установление контроля над румынскими

странами. Однако в этом соревновании империя Габсбургов добилась заметных успехов против Речи Посполитой, которая со смертью Яна III Собеского перестала доставлять проблемы своим соседям. Война христианских держав против полумесяца приобрела четкие размеры и продолжалась до подписания Карловицкого мира в 1699 году.

ПОЛЬСКО-ОСМАНСКОЕ ПРОТИВОБОРСТВО В НАЧАЛЕ ПРАВЛЕНИЯ В МОЛДАВИИ КОНСТАНТИНА КАНТЕМИРА (1685–1693)

*КОНСТАНТИНОВ ВАЛЕНТИН,
МИХАЛАКИ ИОН
(Кишенев)*

Восхождение Константина Кантемира на престол Молдавского княжества может показаться скорее случайностью, чем исторической закономерностью. Мы знаем, что его тесно поддерживал Шербан Кантакузино, владыка Валахии (1678–1688), который, однако, поставил перед ним некоторые условия. Поскольку условия были невыполнимыми, Шербан Кантакузино в очень короткое время начал предпринимать шаги, чтобы сместить Кантемира со своего престола и назначить на место другого своего ставленника. Как мы видим, на более низком уровне дипломатическо-военных столкновений те же споры за превосходство велись в регионе на севере от Дуная. Несмотря на все усилия, намерение Шербана Кантакузино заменить Константина Кантемира провалилось, а господарь Молдавии избавился от всех взятых на себя обязательств только со смертью Шербана Кантакузино в 1688 году.

Константин Кантемир взшел на престол Молдавии, когда поляки предприняли две кампании после возобновления военных действий с османами в 1683 году. В том же году, после поражения османов при осаде Вены, Георгий Дука, господарь Молдавии, был арестован поляками и увезен во Львов, где через год он умер. Когда его сын, Константин Дука, станет господарем Молдавии, он приложит усилия, чтобы доставить останки своего отца в страну. Вместо Георге Дуки поляки посадили на престол Штефана Петричейку, который, таким образом, начинал свое третье правление. В то время Штефан Петричейку, уже имел польский индигенат вместе со своими приемными сыновьями Николае и Янку Георге Хаждеу, сыновьями Штефана Хаждеу и Александры Петричейку, сестры Штефана Петричейку. Значительную роль в восстановлении Штефана Петричейку на престоле сыграли отряды казаков под командованием нового гетмана правобережной Украины Штефана Куницкого. Что интересно, в конце того же 1683 года он добился расторжения своего брака от молдавского митрополита Дософтея. Затягивание кампании за счет нападения на другие турецкие объекты, плохая подготовка казачьего

войска привели к поражению армии Куницкого. Как это было принято в то время, с потерей военной поддержки наступала неминуемая потеря княжеского престола. Так было и со Штефаном Петричейку. К несчастью для него, и на этот раз правление продлилось очень недолго, точнее до марта 1684 года, когда трон Молдавии в третий раз занял Думитрашко Кантакузино, которого на этом месте и сменил Константин Кантемир. Военные столкновения продлятся весь 1585 г., но что насторожит поляков, так это успехи австрийцев на антиосманском фронте, а также политические достижения по привлечению новых территорий в состав Габсбургской империи.

С точки зрения политической идеологии и построения хорошо консолидированной политической системы империя Габсбургов была основана на абсолютной монархии, в отличие от Османской империи, которая допускала и другие формы политической автономии, как это было в случае с румынскими княжествами. Османско-габсбургское соперничество за Трансильванию продолжалось с момента падения Венгерского королевства и индивидуализации воеводства, которое к концу 16 века превратилось в Трансильванское княжество. Турки были очень осторожны в политике, продвигаемой в отношении Трансильвании, и большую часть времени завоевывали симпатии политической элиты благодаря взвешенной, осторожной и снисходительной политике. Напротив, империя Габсбургов неоднократно брала под эффективный контроль Трансильванию, например между 1552–1556 гг. или во время турецко-габсбургской войны 1593–1606 гг., но из-за централизованной и авторитарной политики, трансильванские элиты очень часто поднимали восстания, как следствие, выдвигали нового кандидата, поддерживаемого турками, что приводило к возвращению княжества под прежний режим османского сюзеренитета.

Переговоры между Габсбургами и трансильванскими сословиями начались сразу после польско-австрийской победы в Вене в 1683 г. Естественно, трансильванские политические элиты хотели сохранить свой привилегированный статус и как сословие, и как государства. Фактически они хотели отмены османского сюзеренитета и создания на этом пространстве независимого государства. Что, конечно же, в расчетах австрийцев не входило. Фактически полная интеграция и прямое подчинение Трансильвании императору всегда было единственно возможным решением с точки зрения императорского правительства. Тем временем, трансильванцы попытались упрочить свое положение, подписав в 1685 году договор о вечном союзе с Валахией, после того как первоначально была подписана секретная конвенция, по которой трансильванский канцлер Михаил Телеки обязывался поддерживать действия имперцев, какими бы они ни были. В следующем, 1686 году, имперцы направили в Трансильванию сильную армию, и попытка трансильванцев воспротивиться ей, закончилась битвой при Сибиу, после которой трансильванцы потерпели поражение. Поэтому 28 июня 1686 года был подписан Венский договор, или как его еще называли Галлерианское соглашение, состоящее из 21 пункта. В силу этого договора Трансильвания попала под защиту императора Габсбургов, который признал Михая Апафи князем. Военные гарнизоны Габсбургов должны были быть размещены в Клуже и Деве. Таким образом, это был первый шаг к

окончательной анексии Трансильвании, без права апелляции. Повторное взятие Буды 2 сентября 1686 г. и победа при Мохаче 12 августа 1687 г. определили еще более агрессивную политику Габсбургов в этой области.

В том же духе в 1687–1688 годах начались переговоры и с владыкой румынских земель Шербаном Кантакузино. Позднее, когда упоминалась причина смерти господаря Валахии, часто упоминалось, то что он, вероятно, был отравлен противниками подписания договора между Валахией и империей Габсбургов. В 1688 году князь Трансильвании был вынужден пойти на следующие уступки. Военные гарнизоны Габсбургов были размещены в главных городах княжества. Когда жители Брашова отказались принять такой гарнизон, Габсбурги применили силу, и главные борцы за старые права были убиты.

Поэтому неудивительно, что эти успехи Габсбургов насторожили поляков. Однако в Молдавии они потерпят поражение. Несмотря на мнение, что поляки занимали северную Молдавию в период после 1691 г., мы полагаем, что это произошло и после походов 1685–1686 гг. Об этом свидетельствует отсутствие молдавских документов для этой части Молдовы в указанный период. Польские неудачи того периода объяснялись поддержкой, которую поляки оказывали Габсбургам. Современники упоминали о том, что если бы не действия Собеского, то вся Орда Крымского ханства вместе с молдаванами и горцами пошла бы против Габсбургов. По мнению поляков, по сравнению с Габсбургам, воевавших в Венгрии, где народ был богат, а добыча в меру, поляки воевали против храбрых татар, которых трудно победить, а из территории Молдавии нельзя было получить большой прибыли.

Первый молдавский поход был запланирован поляками в 1684 году. Подготовка превысила положенные сроки для такого похода. Так что, после долгих приготовлений, армия под предводительством великих и полевых гетманов Станислава Яблоновского и Анджея Потоцкого, а также великого гетмана литовского Казимира Яна Сапехи во второй половине августа начала поход на Бучач и Язловец. Польская армия насчитывала около 17–20 тысяч солдат, усиленная артиллерией в 50–60 орудий. Подозревали, что, не встретив никакой реакции, польская армия далеко пойдет в своих действиях. Язловец был взят с самого начала, 24 августа. В конце августа был взят Жванец, что гарантировало бесппроблемную переправу через Днестр. Тогда было две возможности: осадить Каменец, который находился в руках османов с 1672 года, или вторгнуться в Молдову. Собески выбрал второе решение. Но именно в этот момент начались проливные дожди, сделавшие переправу через Днестр практически невозможной. Лишь 29 сентября 1684 г. был созван военный совет. Яблоновский и вице-канцлер Ян Гниньский призвали короля сосредоточить свое внимание на замке. В то время как Собеский утверждал, что, только изолировав Каменец, он сможет пересечь Днестр и достичь Дуная, оккупировать Молдавию и Валахию и присоединить их к Речи Посполитой. Была надежда, что в будущем молдаване и мултаны перейдут на сторону поляков и даже трансильванцы придут им на помощь. В октябре 1684 г. произошли военные столкновения с крымскими татарами, которые сдерживали продвижение польской армии. Дожди того периода заставили короля отложить на следующий год масштабный поход в

Молдову. Собеский приказал оставить армию на зимовку. Таким образом, поход, который должен был дойти до Дуная, даже не переправился через Днестр. В этой кампании польская армия добилась нескольких успехов: были завоеваны крепости Жванец или Язловец, но по сравнению с первоначальным планом дойти до Дуная было еще слишком далеко. Важно отметить тот факт, что не было синхронизации действий польской армии с «пропольской партией» из Молдавии, представитель которой Штефан Петричейку в третий и последний раз лишился своего правления в первые месяцы 1684 г.

После провала кампании 1684 г., когда природные условия помешали полякам добиться ожидаемого успеха, в 1685 г. польская армия под предводительством великого коронного гетмана Станислава Яна Яблоновского вошла в Молдавию, но не смогла пройти Буковину. Когда король Ян III Собеский инициировал консультации о широких действиях в Венгрии совместно с габсбургской стороной, последняя отказалась от такого взаимодействия. Конечно, в случае успеха австрийцам пришлось бы пойти на некоторые компромиссы с поляками, но в тех условиях, с перестроенной армией, Габсбурги уже могли действовать самостоятельно, не разделяя лавров победы ни с кем другим, тогда как события 1684 г. показали что у поляков большие проблемы с их продвижением на территорию Молдавии, находящиеся под османским сюзеренитетом. По сути, уже в этот период можно наблюдать почти открытое соревнование, кто займет больше территорий – Габсбурги или поляки. С самого начала, для поляков, и в этот раз все пошло не так, как должно было. Из-за проблем со здоровьем Ян III Собеский доверил организацию похода своим гетманам, но из-за неудачи в наступлении польская армия была вынуждена повернуть назад. Обратный путь прошел без особых проблем, что уже считалось успехом. Даже если эта кампания не привела к ожидаемому результату, некоторые польские авторы, создатели общественного мнения, считали ее успешной.

В 1686 г. поляки организовали большой военный поход под предводительством самого Яна III Замойского. В то же время они стремились перекрыть снабжение Каменца припасами. Однако с самого начала это не удалось. Достигнув Фэлчиу, польскому королю пришлось повернуть назад. Даже если некоторые мемуаристы охарактеризовали те события как военный успех поляков, на самом деле положение дел было для них далеко не радужным.

Судя по всему, трансильванскую процедуру пытались применить и в случае с Молдовой. Напоминаем, что там, в Трансильвании, Габсбурги заранее начали переговоры со своими партизанами. В случае с Молдавией основные польские партизаны сгруппировались вокруг семьи Костина, тех, кто также имели польский индигенат. Вера в то, что та же операция увенчается успехом, по-видимому, побудила поляков настаивать на поднятии движения за освобождение Молдовы от турецкого ига и подчинение страны польской власти. Возникшая тогда проблема заключалась в том, что молдаване меньше поддавались обещаниям поляков, военные успехи которых были гораздо скромнее, чем у Габсбургов. Кроме того, поредел бы и лагерь пропольско настроенных бояр.

Уже в то время Константин Кантемир сумел привлечь на свою сторону двух прославленных бояр эпохи, Лупу Богдана и Иордаке Русета, для решения насущ-

ных проблем страны. Искусная политика владыки страны, умевшего сталкивать между собой боярские роды, чтобы управлять страной, как ему заблагорассудится. Костинешты воевали с Русетештами, и Лупу Богдан внимательно следил за тем, чтобы не произошло сбоя новой системы, который привел бы к союзу бояр против Константина Кантемира. Восхождение Константина Брынковяну на валашский престол никоим образом не повлияло на положение господаря Молдовы. Хотя и пытался, Бранковяну все же не смог поднять оппозицию против Кантемира. Новый правитель Валахии также находился во враждебных отношениях с Русетештами, как и его предшественник, и любые действия, направленные против них, не находили одобрения господаря Молдавии. Попытка Брынковяну привлечь на свою сторону Мирона и Величику Костинов, а также сына Гаврилицэ Костаке, Василе, который в какой-то момент достиг должности великого дворника, тоже потерпела неудачу. Отвечая той же монетой, Кантемир подержал Стойко Букшану из Меришани против Бранковяну.

Благодаря своей продуманной и взвешенной политике Константину Кантемиру удалось сохранить государственность Молдавии в достаточно трудных условиях. Однако даже в этом случае политика короля Яна III Собеского в Молдове в этот период столкнулась с большими проблемами. Было ясно, что польскому королю не удастся реализовать амбициозные планы, выдвинутые им в Молдавии.

ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗЯ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО

*КУЛАКОВСЬКИЙ ПЕТРО
(Острог)*

Януш Острозький був останнім чоловічим представником славетного роду князів Острозьких і відіграв визначну роль в організації оборони на українських землях Речі Посполитої. У 1593 р. Януш посів найвищий світський уряд в Польсько-Литовській державі – краківського каштеляна. Це, зокрема, перетворило його на постать загальнодержавного масштабу. Князь належав до вузького кола найбільш впливових політиків у Речі Посполитій, відігравав важливу функцію в роботі загальнодержавних сеймів, мав потужну групу соратників і клієнтарно залежних від себе представників шляхетського стану. Острозький справедливо відносився до найбільш заможних землевласників; володів розлогими землями не лише в українських воєводствах, але в Короні та Великому князівстві Литовському. Краківський каштелян здійснював масштабну військово-організаційну діяльність як в рамках загальнодержавної політики, ініційованої з Варшави, так і в межах власних приватних ініціатив.

Цю військово-організаційну роботу князя можна умовно поділити на чотири напрямки.

По-перше, Януш продовжив масштабну діяльність своїх предків розбудови мережі укріплених фортифікаційних пунктів – замків, в українських воєводствах Речі Посполитої. Ідея їх будівництва виникла об'єктивно, оскільки степова й лісостепова частини цих воєводств були відкриті для інтенсивних татарських нападів, а часами й для більш масштабної агресії з боку Османської імперії. Татарські напади, що відбувалися з останньої чверті XV ст. практично щорічно, як правило, хронологічно здійснювалися або в лютому, або в вересні-жовтні. Саме тоді виникали сприятливі умови для таких нападів, зокрема зручні обставини для швидкого пересування татарської кінноти, а в українських селах і містечках накопичувалися значні запаси зібраного перед цим врожаю.

Будівництво замків, ініційоване гетьманом Великого князівства Литовського Костянтином Івановичем Острозьким на початку XVI ст., після його повернення з московського полону, передбачало блокування основних татарських шляхів на правобережжі Дніпра. Серед таких шляхів ключове місце належало Чорному, який тягнувся з Перекопського перешийка через Чорний ліс і південь Київського воєводства й розгалужувався в різних напрямках на Волинь, Київщину й Брацлавщину. Інший татарський шлях, Кучманський, теж сягав території Волині, але через Подільське й Брацлавське воєводства. Костянтин Іванович, який, правдоподібно, запозичив ідею створення укріплених ліній з Московської держави, доклав значних зусиль і виділив великі матеріальні ресурси на будівництво замків на Волині й Київщині. Оборонна статична система складалася з двох ліній. Внутрішня опиралася на замки в Дубні, Сатиеві, Рівному, Острозі, Дорогобужі й Звягелі. Вона враховувала географічний чинник і проходила приблизно по межі поліської й лісостепової зон. Зовнішня лінія висувалася на південь й опиралася на замки Черняхів, Колодне, Красилів, Полонне, Чуднів.

З нащадків литовського гетьмана старший син Ілля додав до оборонної системи замок у Шульжинцях, а молодший – Василь-Костянтин – у Базилії і Старокостянтинові. Як зрозуміло, сини К. Острозького зміцнювали й уцільнювали першу оборонну лінію в лісостеповій зоні Волинського й Київського воєводств.

Януш усвідомлював важливість, але одночасно й недостатність цих оборонних ліній. У старій першій оборонній лінії краківський каштелян забезпечив реконструкцію замків у Дубні (між 1603 і 1606 рр.) й Межирічі (з 1612 р.). Але основний акцент фортифікаційного будівництва у володіннях Острозьких змістився на схід. У Київському воєводстві з ініціативи Януша було засновано або перебудовано бл. 20 замків, зокрема Богуслав, Кагарлик, Обухів, Рокитне, Триліси, Охматів та ін. Оскільки Острозький отримав цілий ряд староств на півдні Київського воєводства, то була проведена часткова перебудова королівських замків у Білій Церкві, Каневі й Переяславі. Велюся князем активне замкове будівництво і в сусідньому Брацлавському воєводстві. На важливих пунктах татарських шляхів у володіннях краківського каштеляна було зведено або реконструйовано шість замків, зокрема в Пикові, Липовці, Красному Ставі (Красному), Глинську. Зрештою, інтереси Острозького поширилися й на Західне Поділля. Наприкінці життя Януш Острозький ініціював будівництво замку Новий Острого у Подільському воєводстві.

Наслідком такої політики каштеляна стало ущільнення передової оборонної лінії, особливо на її східному фланзі – південній частині Київського воєводства й Брацлавському воєводству. Це призвело до зменшення ареалу й динаміки татарських нападів на українські землі.

По-друге, продовжуючи традицію діда й батька, князь Януш значних зусиль докладав для організації збору розвідувальної інформації. Центрами її збору виступали резиденції Острозького князівства – Острог і Дубно. Після смерті київського воєводи Василя-Костянтина Острозького все більшу роль як центр князівства відіграло Дубно. Доставляли розвідувальну інформацію як особи, що виконували на користь краківського каштеляна цю функцію на постійній основі, так і члени різноманітних іноземних місій до Речі Посполитої.

Традиційно тісний зв'язок з двором Острозьких мали гінці від молдавського і волоського господарів чи сороцького баркулаба. З ними тісні зв'язки підтримував батько Януша князь Василь-Костянтин. Ведучи боротьбу з Портою волоський господар Міхай Хоробрий шукав підтримку, в тому числі й у Василя-Костянтина, якого в листах йменував «князем Русі». Ці стосунки також базувалися на спільності інтересів у сфері релігії та щодо створення єдиного християнського (антимусульманського) союзу, великим прибічником якого був Василь-Костянтин. У листопаді 1598 р. політичний опонент київського воєводи коронний канцлер Ян Замойський відправив до Острога руського писаря Флоріана Олешка з метою довідатися щодо прибуття туди посланців волоського господаря та татарського гінця. Януш частково успадкував ці зв'язки. Гінці могли направлятися до Варшави, зупиняючись на постій в Острозі, або ж, інколи, інформація ними цільово доставлялася володарям на Острозі й Дубні. Зупинившись на постій в резиденції князівства гінці й інші члени посольств підкуповувалися або споювалися, що схиляло їх до передачі таємних відомостей представникам князя.

Значну роль у донесенні відомостей про південних і південно-східних сусідів Польсько-Литовської держави для двору Острозьких відігравали члени посольств до Криму чи Порти й навпаки. Так, у 1578 р. з посольством Мартина Броневського до Криму їздив якийсь слуга Василя-Костянтина, а після повернення посольства в Річ Посполиту до Острога прибули слуга М. Броневського Захар та королівський перекладач Ілля, які ознайомили київського воєводу з текстом підсумкового документу. Інший посол до Криму – вже згаданий Ф. Олешко – під час своїх місій у 1607 та 1620 рр. постійно інформував вже краківського каштеляна про перебіг посольств та позицію кримської еліти.

Острог виступав як один з транзитних центрів східної торгівлі. Її традиційно провадили християнські меншини Османської імперії – греки або вірмени. Сприяючи їхній торгівлі в Речі Посполитій князь Януш, використовував їх як прямих інформаторів, так і посередників між собою й численними своїми агентами в Криму та Порті. Це дозволяло краківському каштелянові бути не лише добре поінформованим про внутрішньополітичні події чи підготовку нападів на Річ Посполиту з боку татар і турків, але й повідомляти про це королівський двір, тобто відігравати роль одного з ланцюжків передачі розвідувальних даних до Варшави. Януш, так само як і його батько, час від часу брав участь в династійній боротьбі в Речі Посполитій та надду-

найських князівствах. Зокрема, після смерті короля Стефана Баторія Януш, а пізніше його батько, протягом певного часу підтримували Максиміліана Габсбурга як претендента на польський і литовський престол.

По-третє, краківський каштелян утримував за власний кошт значні збройні підрозділи. У разі потреби князь міг виставити до війська надвірні війська та сформовані на час загрози почти залежної шляхти. Така потреба обумовлювалася в основному двома причинами:

- неефективністю посполитого рушення, формування якого тривало в середньому три тижні, що не дозволяло його вчасно застосувати для організації опору;
- недостатньою чисельністю кварцяного війська, яке мало постійний характер і фінансувалося за рахунок кварти – податку з королівщин.

У 1618 р., під час чергового татарського нападу, на півдні Київщини діяв цілий полк Януша Острозького під команду Яна Хмелевського. Ротмістрами надвірних військ краківського каштеляна були майбутній київський каштелян Гаврило Гойський, князі Дмитро і Ян Булиги Курцевичі, Роман Ружинський та ін. Згідно з умовами Острозької ординації 1618 р., заснованої князем, з його володінь спадкоємці мали виставляти 600 військовиків для оборони України від татар і турок.

У контексті протистояння з татарами і турками князь також використовував козацький чинник. Окремі козацькі походи пов'язувалися з особою краківського каштеляна. До таких належав, наприклад, похід на Очаків у 1615 р. Протівна сторона це добре знала. Невипадково, що татари здійснили похід на Волинь, стали кошем під Старокостянтиновим (володінням Острозьких) і вивели як ясир 10 тис. бранців. Участь Януша в організації козацьких походів відзначали в Стамбулі – Порта як протектор татар вимагала знищити Черкаси, Канів, Білу Церкву (де старостою якраз був каштелян) як основні козацькі осередки. Януш Острозький (його батько в цьому питанні займав більш обережну позицію) виділяв кредити козакам для здійснення їхніх походів на Чорне море та його узбережжя. Зрештою, князь отримувал непоганий прибуток, бо кредит давався під 100%, тобто повернена сума вдвічі перевищувала позичку.

По-четверте, Януш Острозький брав участь у загальнодержавних мобілізаціях. Виставляв підрозділи як добровільно, так і в рамках посполитого рушення. Добровільно князь надсилав військові підрозділи у 1612 р. під Сокаль після невдалого молдавського походу під керівництвом Стефана Потоцького. А восени 1618 р. війська Януша Острозького згідно з вимогою коронного гетьмана Станіслава Жулкевського перебували над Дністром, незважаючи на те, що тоді волинські володіння краківського каштеляна були піддані руйнівному нападу татар.

Таким чином, князь Януш Острозький відіграв важливу роль в організації оборонних заходів в українських воєводствах Речі Посполитої. Значні матеріальні ресурси, впливовість на королівському дворі, вміння зосередити на своєму дворі непересічних військових командирів визначили ключове значення князя для функціонування системи оборони на українському правобережжі Дніпра до вересня 1620 р. (часу його смерті). Як наслідок, краківський каштелян зовсім не випадково розглядався шляхтою як один з найбільш ймовірних кандидатів на уряд коронного гетьмана.

WAR AND SOCIETY IN EASTERN EUROPE: THE CASE OF UKRAINE

LAPÉNAITĖ MIGLĖ
(Vilnius)

On February 24, 2022, Russian aggression spread throughout the whole country and marked a new stage in Ukraine's history.

My PhD Thesis, «*Micro level perspective in conflict analysis: Ethnographic study of Ukraine*» is an anthropological attempt to show how people from Ukraine experience war, how they express their attitudes and how to encourage changes in personal and societal life. Ukrainian people from different regions and those who arrived in Lithuania share their stories and contribute to the creation of individual and collective narratives. Research data demonstrate that war changes the structure of communication between members of society, highlights core values, and reflects that war is a complex phenomenon with different dimensions. However, war raises questions which are strongly related not only with the current situation but also provokes to look through historical perspective and the past events of Ukraine. As a result, the main task of this conference paper is to find out how people's perceptions about current war reflect past tendencies of state formation or relations with other countries, and what historical and cultural moments are relevant. *What ideas are promoted in personal and collective narratives now and earlier in Medieval or Early Modern times? How was identity developed in the past and how Ukrainian people's perceptions create it now? How individual narratives uncover roots of the nation itself? What is new in current discourses?*

This conference paper is structured as follows: first, to review how historians explained formation of Ukraine state, how they described important cultural elements in Medieval or Early modern times; second, to present prevailing individual level data collected from primary people's stories. It helps to understand how XXI century events (not) reflect past tendencies.

To sum up, Ukrainian people and their experiences form not only a future path, but also encourage us to look back and try to find some parallels.

ЧУЖИНЦІ НА СЛУЖБІ В КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ В XI–XII ст.

НАГРНИЙ ВІТАЛІЙ
(Краків)

В дослідженнях істориків, присвячених Києву і Київській землі XI–XIII ст. основна увага, традиційно, присвячена політичній і культурній історії столиці Русі та діяльності представників династії Рюриковичів. В той же час, особи не-князівського походження із оточення київських правителів залишаються поза

увагою істориків. В кращому випадку вони тільки згадуються науковцями на полях їхніх праць. Така ситуація пояснюється не тільки станом джерельної бази, але і малим зацікавленням дослідників прозопографічними студіями над руською середньовічною елітою не-князівського походження. Тим не менш, доступні історикам джерела, дозволяють виділити і хоча б частково прослідкувати діяльність цілого ряду осіб із оточення київських князів XI–XII ст. Окрему групу серед них становлять чужинці, котрі в різні часові проміжки досліджуваного періоду опинилися на службі в київських володарів. Частина із них руські літописці прямо називали іноземцями, як це було у випадку Анастаса Корсунянина. На іноземне походження інших вказують їх імена, патроніми та прізвиська. До цієї групи осіб можна віднести Георгія Утрина, Мойсея Утрина, Володислава Ляха, Кочкара. Досить правдоподібними є також припущення про іноземне походження воеводи Лазоря Саковського. Дискусійною натомість залишається етнічна приналежність воеводи Іванка Захаровича Козарина. В своїй доповіді я спробую відтворити кар'єри даних осіб при київському дворі, а також спростувати популярну в науковому середовищі думку про іноземне походження воеводи Шварна.

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР ЯК ПЕРША СПРОБА ГЛОБАЛЬНОГО МИРНОГО УРЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*СЛІСАРЕНКО ОЛЕКСАНДР
(Дніпро)*

Вестфальський мир 1648 року завершив надзвичайно криваву та спустошливу Тридцятилітню війну. Ця загальноєвропейська війна завершила столітній період релігійних воєн і справедливо вважається кінцем епохи Середньовіччя та настанням ранньомодерного часу. Водночас потрясіння, що пережила Європа у ці тридцять років, спонукали провідні країни замислитися над механізмом запобігання у подальшому виникнення таких виснажливих загальноконтинентальних конфліктів.

Тридцятилітня війна починалася як типовий релігійний конфлікт, що їх так багато вибухало у попередньому столітті. Війну було розпочато повстанням протестантів у Празі в 1618 р., однак уже в 1630 році релігійні фактори поступилися геополітичним і Унію протестантів почала підтримувати католицька Франція. З 1635 року Франція прямо вступила у війну у спілці з протестантською Швецією і завершувала її у числі переможців над католицькою Священною Римською імперією. Прямо чи опосередковано у Тридцятилітню війну було втягнуто всю Європу, навіть Московську та Османську держави. Загальна кількість осіб, що загинули у роки Тридцятилітньої війни від бойових дій, пошестей та голоду, істориками оцінюється у 6 млн. осіб (кожен сьомий європейець).

Аби припинити таку масштабну бійню, вперше в історії Європи було скликано довготривалий мирний конгрес з чисельними учасниками. Основними його учасниками стали сім країн: з одного боку Священна Римська імперія та Іспанія, а з іншого – Франція, Швеція, Швейцарська конфедерація, Сполучені штати Нідерландів та Венеційська республіка. Крім того, у конференції брав помітну участь нунцат Римського Папи, підтримуючи позицію імператора.

Попередні мирні контакти розпочалися у листопаді 1641 р., але реально Конгрес розпочав свою роботу у 1642 році у Вестфалії – імперській території з приблизно рівною кількістю католицького та протестантського населення. Утім перші п'ять років робота конгресу йшла дуже повільно, зосередившись на процедурних питаннях. Військові дії у цей час тривали, і лише після вирішальних перемог шведських та французьких військ у 1645 році конференція набула реальних рис. Напряга боїв у 1646-1648 рр. зменшилася, але бойові дії тривали навіть протягом оформлення підсумкових угод.

Особливістю Вестфальського миру було оформлення його не одномоментним нормативним актом, а трьома нормативними актами: січневою та жовтневою угодами 1648 року у Мюнстері та жовтневою угодою 1648 р. в Оснабрюці. Детальний історико-правовий аналіз тексту Вестфальських угод здійснено свого часу українським дослідником А. Дмитрієвим, ми ж підкреслимо лише такі правові новели:

1. Система Вестфальських угод створила нову геополітичну архітектуру Європи, яка в той чи інший спосіб протрималась фактично до 1807 року і була замінена Віденською системою 1814/15 рр. Хоча Вестфальська система не відвернула європейських збройних конфліктів, але створила для них певні нормативні рамки.
2. На противагу теорії монаршого суверенітету, що панував до цього, було закріплено принцип національно-державного суверенітету, логічним проявом якого було визнання суверенітету Швейцарії та Нідерландів.
3. Було закріплено загальноєвропейський принцип віротерпимості, що реалізував гуманістичні принципи, створені в період Ренесансу.

Нас також цікавить закріплене угодами право суб'єктів Імперії укладати політичні угоди між собою, якщо це не суперечило інтересам Священної Римської імперії. З 1648 р. шведські королі вважалися князями Імперії за свої німецькі володіння, а у 1707 році цей титул одержав гетьман І. Мазепа. Фактично це легітимізувало угоду 1708 р. між королем Карлом XII та І. Мазепою.

МІСЬКА ЗАЛОГА, ВІДБУДОВА ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ВІДНОВЛЕННЯ АРТИЛЕРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПРОТЯГОМ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ПІСЛЯ ТУРЕЦЬКОЇ ВЛАДИ

СТАНІСЛАВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ
(Київ)

Після відступу з Поділля Османської імперії в цей регіон, а зокрема до Кам'янця-Подільського, повернулася польська влада. Одним із найважливіших питань, яким їй належало зайнятися, було питання про обороноздатність Кам'янця. Це завдання було нелегким, оскільки місто значно постраждало через воєнні дії. Подекуди через руйнування його важко було впізнати, про що в 1704 р. свідчив сучасник, який раніше бував у Кам'янці. Польські ж комісари, котрі приймали місто від турків, були вражені його малолюдністю. Знелюдненням було й Поділля загалом, як через складні умови життя, які склалися тут через воєнні дії протягом другої половини XVII ст., так і через примусове переселення подільських мешканців до сусідніх воєводств, що було здійснено польськими військами в 1684 р. Статистика стану міської забудови свідчить про зменшення кількості будинків з 1662 р. до початку XVIII ст. в 10 разів. Згідно з описом 1700 р. в місті було лише близько 100 віцілих будинків.

Після виходу турків у вересні 1699 р. у Кам'янець-Подільський вступило польське військо в кількості близько 3-х тис. осіб – біля 2 тис. польських піхотинців та понад 1 тис. кіннотників з нечисельною артилерією. За розпорядженням коронного гетьмана Станіслава Яблоновського тут була створена залога, яка складалася з семи регіментів піхоти, трьох козацьких хоругв і драгунської компанії коронної артилерії. Надалі чисельність залоги суттєво змінювалася в залежності від обставин. Відомо, що в 1703 р., після розгрому повсталих українців, в Кам'янці розміщалися резервні війська чисельністю понад 1300 осіб. А на 1705 р. залога в місті нараховувала всього 600–800 осіб.

Роботи над будівництвом оборонних укріплень у Кам'янці тривали протягом усього XVIII ст., але масштабну реконструкцію через брак фінансових можливостей держави здійснити так і не вдалося. Зауважу, що, за висновками дослідників, і під час перебування під турецькою владою, хоча й проводилися значні роботи й укріплення Кам'янця-Подільського подекуди суттєво покращилися, але радикальних змін не відбулося. За визначенням О. Пламеницької фортифікаційні роботи під час турецької влади «носили відбудовчий та ремонтно-реконструктивний характер».

Що ж до фортифікаційних робіт протягом першого десятиліття після турецького панування, то загалом, за даними М. Петрова, вони виглядали так: в 1706 р. під Старим замком будувалася кам'яна стіна, в Новому замку біля брами відбувалася реконструкція конрескарпу, поглиблювався рів та укріплювався вал. В 1707 р. й далі йшла робота над ровом, було домуровано батарею св. Урсули та побудовано провіантський будинок. В 1709 р. мурувалася нова Польська брама, було укріплено фосі в Новому замку, побудовано мури, якими зміцнено Замковий міст.

Крім артилерії, яка була завезена при переході Кам'янця під владу Речі Посполитої, невдовзі туди мали бути доставлені гармати й боеприпаси з молдавських фортець, а також з інших укріплених осередків Поділля. Відомо, що у грудні 1699 р. з Бару до Кам'янця було привезено 8 гармат і 3 мортири. За даними істориків, які дещо різняться, на 1706 р. в місті було 66 чи 76 артилерійських стволів. Вже через рік після виходу турків місто урочисто приймало польського посла Рафала Лещинського, який повертався з Туреччини, куди їздив задля присяги щодо дотримання умов мирного договору та встановлення дружніх відносин між Варшавою та Стамбулом. При прибутті на його честь пролунали понад 30 гарматних пострілів. Так само – під звуки гарматних пострілів – проводжали Р. Лещинського в подальшу дорогу.

Важливе значення для посилення обороноздатності Кам'янця мало налагодження виготовлення гармат у ньому самому – в 1708 р. тут було збудовано людвисарню. На 1710 р. кількість гармат збільшилася за рахунок шести, що були виготовлені тут же у місті, та привезених шести, виготовлених більше ніж на півстоліття до того часу у Варшаві.

Міська влада Кам'янця-Подільського реалізувала й низку інших заходів важливих для життя й безпеки його мешканців. На кошти з міських податків існувала нічна сторожа, рішення про належне функціонування якої було ухвалене обома магістратами в 1706 р. З турботою про пожежну безпеку обмежувалось зберігання в місті сіна, а крім того міщан зобов'язували тримати у своїх господарствах напоготові діжки з водою. Того ж року за наказом магістрату спеціальна комісія провела огляд будинків у місті, задля з'ясування наявності у них протипожежних засобів. На початку XVIII ст. у місті, на Польському ринку, було побудовано колодязь, проте вода у ньому виявилася непридатною для споживання.

Дедалі більше відомостей завдяки науковим розвідкам та публікаціям документів з'являється щодо окремих осіб того періоду, як щодо Мартина Контського – кам'янецького старости до його смерті в 1710 р., який займав й інші посади – у верхівці Польсько-Литовської держави. Саме він очолював комісію, яка в 1699 р. приймала місто від турків і саме йому Кахраман Мустафа-паша вручив символічні ключі від Кам'янця. М. Контський приклав багато зусиль для відновлення Кам'янця, а зокрема його фортифікаційних споруд, на що спрямовував і свої приватні кошти. З містом поєдналася й доля членів родини старости.

ВОЄННІ ПЕРЕМОГИ 1648 РОКУ – ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІДОМОСТІ ПОСПІЛЬСТВА

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Актуальність порушеної у виступі проблеми обумовлюється давно на-зрілою науковою потребою з'ясування суттєвих перемін у самосвідомості селян і міщан, що відбувалися в епоху Української національної революції 1648–1676 рр. Щоправда, деяких її аспектів торкалися у своїх працях В. Голобуцький, В. Грабовецький, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Льогкій, О. Компан, П. Михайлина, В. Степанков, К. Стецюк, С. Томашівський, К. Шиян, О. Ярошинський та ін. автори. Проте вона не ставала предметом спеціального дослідження.

Відзначимо, що зміст свідомості посполитих на середину XVII ст. Бельзого, Волинського, Руського, північних регіонів Брацлавського, Київського й Подільського воеводств у багатьох вимірах різнився від свідомості посполитих рещти земель – Півдня і Південного Сходу Брацлавського й Подільського та центру й півдня Київського воеводства (особливо козацького регіону й Лівобережжя). Якщо перша з них переважно характеризувалася пасивністю, браком волелюбства, приглушеним інстинктом свободи і покірністю, породженою страхом своєї безпомічності і жорстокої розправи за прояв непослуху з боку шляхти й урядників, то друга, носіями якої були колоністи (переселенці з інших регіонів), покочане поспільство й козаки, відзначалися свободолобністю, непокірністю, рішучістю боронити свої цінності зі зброєю в руках, навіть ціною власного життя. А провідним з-поміж останніх упродовж десятиліть залишалося збереження особистої свободи і права власності (займанщина) на землю й угіддя, а тому їхнім соціальним ідеалом уявлявся статус козацтва. Відома дослідниця О. Єфіменко надзвичайно образно й точно змалювала історичний портрет цієї особи. «Вільний поселенець, козак, котрий, не випускаючи з рук зброї, – підкреслила вона, – обороняє свою землю і власність, котрий постійно об'єднується зі собі подібними не тільки для захисту, але і для наступальної боротьби зі степовими ворогами, вважає себе у привілейованому становищі, присвоєному законом і звичаєм військово-служилому стану і, зрозуміло, не може допустити й гадки про залежність від пана».

Тому не випадково посполиті козацького регіону, центральної і південної частин Лівобережжя, відгукуючись на заклики очільників козацьких повстань 1630 і 1637–1638 рр., масово покочувалися, створювали загони й вели боротьбу з польськими підрозділами. У їхній ментальності домінували 2 архетипи: бунтарів і героїв, а у свідомості – 3 рівні: **чуттєво-афективний** (в якому переважали сприйняття польських порядків реальною загрозою для збереження Православ'я, етнічної самоідентичності й особистої свободи та ненависть до них, **ціннісно-вольовий** (воля для досягнення мети – ліквідації іноземного панування, а також ціннісні мотиви поведінки) та **самосвідомість** (формування самопочуття дискомфорту, свідомості свого «Я», самооцінки тощо). Посполиті не могли не вігати заклики тих старшин, котрі засвідчували готовність визнати за ними козацькі права, якщо приєднуватиму до боротьби з «ляхами» за «віру і вольності». Не випадково трактували їх «всею нашою братією». Так у вирі бо-

ротьби виковувалося «соціальне партнерство» козацької корпорації і поспільства, що стало запорукою успішного перебігу майбутньої революції.

Захоплення повстанцями, очолюваних чигиринським сотником Б. Хмельницьким, Запорозької Січі й проголошення його у другій декаді лютого 1648 р. гетьманом стали першим потужним імпульсом для масового показачення посполитих козацького регіону, яке дуже швидко заразилося «запорозьким духом». Уже 31 березня великий коронний гетьман М. Потоцький повідомив королю Владиславу IV, що місцеві шляхтичі «пристрасними проханнями вмовляли, аби я своєю присутністю і підтримкою рятував Україну і поспішив вогасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів...». На його переконання повстанці «підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною».

Розгром польського війська біля Жовтих Вод і неподалік Корсуня зіграв вирішальну роль у розгортанні боротьби посполитих у травні-вересні 1648 р. Брацлавський воєвода А. Кисіль у кінці травня констатував той факт, що «безумна чернь... піддаючи вогню й мечу тільки шляхетський стан, відкриває міста, замки і, впроваджуючи його (Б. Хмельницького – В.С.) туди як торжествуючого переможця, приймає його підданство». І робить тривожний для себе і шляхти висновок: «... цю жахливу селянську війну доводиться вести нам самим». На початку червня шляхтич Пеславський повідомляв з Полонного «про нечувані тривоги, що їх ніби блискавки чинять люди, особливо селянство, котре вже повстає проти панів, гірше ворога Корони, а Хмельницького називає батьком Батьківщини і спасителем».

Кидається у вічі швидкість і масовість розгортання повстанського руху у різних регіонах України, чому посприяло прибуття до них, розісланих Б. Хмельницьким, козацьких підрозділів. Автор Львівського літопису констатував, що гетьман «Розослал полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіворщизну, на Поліссє, на руську Подолу, на Волинь з козаками, до котрих навенцей хлопства в'язалося». До середини липня спільними зусиллями вони звільнили все Лівобережжя, включаючи Чернігівське воєводство. До кінця цього місяця – усю правобережну частину Київського воєводства, Брацлавщину, східну і південну частину Подільського воєводства й південно-східну Волинь. Діяли сотні загонів, з яких формувалися за козацьким зразком сотні і полки, а у Брацлавському воєводстві наказний гетьман М. Кривоніс витворив 20-тисячне військо. У боях 26–28 липня під Старокостянтинівим він зупинив просування 15–17 тисячного війська під проводом князя І. Вишневецького й змусив його відступити. Козацьке повстання трансформувалося в Українську національну революцію, а боротьба селян і міщан – у Селянську війну. Упродовж серпня – першої половини вересня масове повстання посполитих охоплює центральну і південну частину Волині, центральні і західні терени Подільського воєводства й спалахує у південно-східних теренах Руського воєводства.

Аналіз боротьби посполитих дає підстави стверджувати, що упродовж цього часу у їхній свідомості розпочався злам революційного характеру. Особливо яскраво він проявлявся на її чуттєво – афективному рівні, оскільки у всеукраїнському масштабі відбувалося винищення всього того, що було невід'ємною складовою польського панування, релігійних утисків й польської моделі соціально-економічних відносин – функціонування фільваркового господарства, закріпа-

чення, панщина знівелювання стану самосвідомості до райського рівня. При цьому органічно переплітався з ціннісно-вольовим. Адже, згаданий порив – це не тільки і не стільки стихійний вибух спресованої ненависті, що зазвичай носить руйнівний характер, а цілеспрямоване діяння на докорінну зміну соціального статусу у суспільстві, а саме: шляхом покаяння домогтися особистої свободи, прав приватної власності на особисте майно й земельні угіддя та вільного вступу до козацької корпорації. Окрім цього, вперше в історії на рівні суспільної буденної свідомості посполиті засвідчували прагнення домогтися незалежності Русі від Корони Польської, випереджаючи у цьому відношенні політичні плани очільників революції. Внаслідок чого у ній органічно поєднувалися соціальні, національно-визвольні та релігійні мотиви й устремління. Формуючи зародження самосвідомості свого «Я» уже як вільної особистості – активного учасника, а не пасивного споглядальника, творення власного майбутнього без пана, урядника, католицької церкви й польського володарювання. Так у горнілі боротьби започатковувалося виконання якісно нового типу особистості (за винятком козацького регіону, де цей процес довершувався).

Для формулювання цих суджень маємо чимало джерельної інформації. Як засвідчував литовський підстолій, «Повстала вся Україна, летється шляхетська кров, хлопства незліченна тьма знесла майже все Брацлавське воеводство». Таку ж оцінку подій у середині серпня дав брацлавський хорунжий Я. Дзик: « Не має нічого такого (з новин – В.С.), окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не тільки не втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше в Поділлі збунтувалося». Автор Подільської «Римованої хроніки» Є. Ярмолінський (з містечка Ярмолинці) змалював яскраву картину розгортання повстання на терені Подільського воеводства:

«Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса,
До різно званих полковників, але кожен як оса.
«На ляхів, ляхів», зразу бунти починаються,
Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, угловинах шукають,
Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві
.....

**Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й краплі не буде в руських краях
І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить** (виділено нами – авт.)».

Значимо також, що у подільських Товтрах (Медоборах), а також у Подністров'ї, від Бакоти до Могильова-Подільського спалахнув потужний рух левенців (опришків), котрі формували свої підрозділи і в середині серпня розпочали наступ на Кам'янець-Подільський. 20 серпня подільський суддя Л. Мясковський повідомляв з міста, що «не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругов зібравши, подністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плюндрують всі міста і містечка, тирансько вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, а в Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони захопили собі абсолютну владу (виділено нами – В.С.)». У кінці місяця бл. 10 тис. повстанців розпочали його облогу. Важливим для досягнення масштабів зрушень у їхній свідо-

мості слугує наступне зізнання полонених левенців: «... жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, але самі добровільно, з огидою ставлячись до неволі, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів». З нього випливає, що вони були тотожними покозаченим посполитим (за винятком проголошення себе козаками; проте згодом левенцівський рух трансформується у характеристичну форму способу життя (включаючи побут) спільнот (навіть поселень) вільних, озброєних осіб зі своїми сім'ями, котрі не визнавали свого підданства шляхті й прерогатив польської влади на місцях).

Джерела фіксують наміри посполитих « вигубити шляхетський стан», а також їхні сподівання, що шляхтичі «над ними не пануватимуть» і не повернуться до «Руських країв» і в майбутньому взагалі «панів не буде». І щоб цього досягти, як нами уже відзначалося, масово покозачувалися. Казимірівський райця М. Голінський у своєму рукописі підкреслював: « хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло». Козацький полковник С. Мужиловський у записці до царя (лютий 1649 р.) зазначав, що «посполство дочувши ся, же короля в землі немаш, **в козацтво все обернулося так на своїй стороні, як і на туй Днепра** (виділено нами – авт.)». Літописець Самовидець також наголошував: «народ посполитий на Україні, послішавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не только тіе, котре козаками бивали, **але хто і нігди козацтва не знал** (виділено нами)». Саме вони відігравали вирішальну роль в утворенні усіх козацьких полків за межами козацького регіону (Іркліївського, Лубенського, Борзенського, Ічнянського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Уманського, Київського, Брацлавського й багатьох інших). Мало цього, в особі представників полкової та сотенної старшини брали саму активну участь у розбудові владних інституцій Української держави, що переживала надзвичайно інтенсивний процес свого становлення, а відтак набували первісного досвіду політичної діяльності.

Розгром польського війська біля Пилявець 21–23 вересня відіграв вирішальну роль у розгортанні повстанського руху у Західноукраїнському регіоні (включаючи Белзьке, Руське, Волинське і Підляшське воєводства), в якому виникло щонайменше понад 20 полків. До кінця листопада 1648 р. усі етноукраїнські землі були звільнені від польського владарювання. При цьому, покозачене поспільство було налаштоване вкрай рішуче проти замирення з Польською Короною й поновлення дореволюційних порядків. А відтак не зважало на укладене 21 листопада Замостянське перемир'є і не думало повертатися у підданство шляхти. 19 грудня коронний чашник М. Остророг не без занепокоєння повідомляв: « Від волоських кордонів нечувані грабежі й тиранство над шляхтою чинять і наше хлопство так збунтувалося, що всі до них збираються і вже їх є немале військо». 21 січня 1649 р. А. Кисіль, котрий очолював польське посольство до українського гетьмана, сповістив брата, що, «почавши від Случі й до Чигирини розташоване військо Хмельницького й увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам (котрим і до домівок не має як повертатися (виділено нами – авт.)».

Отже, перемоги українського війська 1648 р. стали не тільки ключовим чинником розгортання національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність, але й найважливішим фактором початкового процесу суттєвих змін у свідомості/самосвідомості посполитих.

ХОТИНСЬКА КАМПАНІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЙОГО СТАНОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ (1621 – ПОЧАТОК 1626 рр.)

СТЕПАНКОВ ВІТАЛІЙ
(Кам'янець-Подільський)

З'ясування впливу участі Війська Запорозького у Хотинській кампанії 1621 р. на процес генерування його станової свідомості продовжує залишатися актуальною науковою проблемою. Висвітлення її окремих сторін (прямо чи опосередковано) у своїх працях торкалися О. Апанович, А. Беджицька, В. Брехуненко, М. Грушевський, Ю. Мицик, П. Сас, В. Щербак та ін. Тим не паче вона не ставала предметом спеціального дослідження.

Відомо, що у згаданій кампанії взяло участь близько 50 тис. козаків. На жаль, в історіографії поширене їх трактування лише як військового контингенту, забуваючи, що Військо Запорозьке – це не типові воїни того часу, а соціальна корпорація «людей рицарських», котрі вважали свій статус рівним шляхетському. Вона переживала динамічний процес трансформації в окремішній соціальний стан тогочасного українського суспільства. Відповідним чином і формувалася в ньому своя, притаманна тільки козацтву, самосвідомість. Певним поштовхом до її кристалізації стала мобілізація гетьманом Я. Бородавкою і старшинами величезного війська (травень- перша половина червня 1621 р.), яке зосередилося у таборі над річкою Мокрий Кагарлик. Вперше у свідомості частини козаків і старшини народжується ідея перетворення центральної і південної частин Київського воеводства та південно-східної Брацлавщини в автономну складову Польщі під владним контролем Війська Запорозького. Власне ця територія у цей час де-факто перебувала у його підпорядкуванні.

Королівський посол до Війська Запорозького ксьондз Оборницький, побувавши на Кагарлицькій козацькій раді 15–17 червня, у звіті від 28 червня до Сігізмунда III констатував повну втрату влади місцевими урядниками. «Дуже слід боятися, – підкреслював він, – щоб тільки козаки не вчинили великих заворушень і не спричинили хлопської війни. Дуже тут запанували і тепер тільки все більше зростає їхня зухвалість і свавілля, так як побачили себе у такій [великій] кількості і силі. Бородавка у своїй промові на тій раді з цього приводу зрештою сказав таке: «Перед Військом Запорозьким тремтять земля польська, турецька й увесь світ». Нехай збереже Бог місцевих нечисленних і нещасних католиків. Не має місця, де можна було б врятуватися, кляшторів [майже] не має і в цілому залишені; міста й села спустошені козаками. Людей не має, все, що живе пішло у козацтво. Більшої шкоди не завдали б цар турецький і хан».

Небачені мужність і стійкість козаків у Хотинській битві, в якій відіграли вирішальну роль у зупиненні наступу османської армії, сформували в них упевненість у власних силах, зміцнили почуття корпоративної гідності Війська Запорозького й породили у їх самосвідомості переконання у легітимності їх клопотань перед королем і сеймом щодо юридичного визнання його станових прав й привілеїв. Так, на скликаній відразу ж козацькій раді (11–12 жовтня) ухвалили інструкцію посольству до короля домагатися збільшення щорічної платні з

40 тис. злотих до 100 тис. і дозволу усім козакам, котрі взяли участь у війні, проживати «... у маєтках й к.м., князівських, шляхетських і духовних, де хто має своє помешкання, або де собі вподобав, без жодного утиску з боку урядників при вольностях своїх вільно залишався». При цьому, що звертає на себе особливу увагу, мали домагатися «аби жоден жовнір у містах, де помешкання свої маємо, особливо у Київському воєводстві, леж і розташувань (у вигляді залог?) не мав». Таким чином Військо Запорозьке зробило спробу реалізувати ідею щодо витворення автономного козацького регіону, щоправда тепер у межах всього Київського воєводства. Окрім цього, у ній повторювалося безрезневе прохання до Сигізмунда III, щоб «... зважаючи на криваві заслуги і вірність нашу, старожитну віру нашу грецьку пошвидше заспокоїти...».

Проте Варшава не поспішала задовольняти прохання Війська Запорозького. Погодилася лише провести зустріч з її представниками для обговорення козацьких прохань. На початку наступного року відбулася Київська комісія. Висунуті козацькими послами домагання стали яскравим доказом якісних зрушень у його свідомості. Так, вперше наважилися виступити з критикою політики короля і Речі Посполитої щодо козацтва й «народу руського». Підкреслювали, що після зроблених послуг у Хотинській битві козаки «...сподівалися від й. к. м. не комісії, а мил-вої ласки заслуженого убагородження. Не сприйняли пропозиції польських комісарів задовольнитися 3-ох тисячним реєстром, заявивши, що питання чисельності Війська Запорозького та реєстру самостійно обговорять на весняній козацькій раді. Настирливо добивалися легітимачії висвячених Єрусалимським патріархом ієрархів Київської митрополії, а також вперше заявили про порушення Берестейською унією «права народу руському, наданому під час входження держав руських до Корони...».

Стрімкий розвиток станової самосвідомості козацтва засвідчує інформація змісту листа гетьмана Богдана Конші до сейму від 8 січня 1623 р. та інструкції, відправленою на нього посольству. Зокрема, гетьман висловив переконання, що приєднання до Корони «великої кількості людей» (відповідно до Люблінської унії 1569 р. – авт.) відбулося на основі **«рівних прав з народом польським** (виділено нами – авт.)» і збереження вольностей «старожитної Східної Церкви», які порушуються уніатами. Інструкція зафіксувала намагання козацтва домогтися від короля і сейму втілення у життя ідеї, сформульованої жовтневою радою 1621 р. щодо визнання їхнього права проживати в межах всього Київського воєводства. Зокрема, у ній зазначалося, аби козаки могли б «... спокійно проживати у володіннях й к.м-ті, князівських, шляхетських і духовних, і світських у воєводстві Київському, де хто обістя свої має і кривавою працею своєю і послугами укоренився, без утиску з боку урядовців і суди між собою відправляли старшими на то поставленими». Також ставилась вимога заборонити жовнірам розташовуватися на постій в його межах. Окрім цього Військо Запорозьке клопоталося перед королем про надання привілеїв на діяльність Братства при церкві св. Богородиці у Києві й утворені при ньому школи «для наук і вивчення різних мов». Маємо підстави висловити думку, що козацтво уже досить таки чітко окреслювало свої претензії на отримання станової автономії на теренах згаданого воєводства.

З метою зміцнення своїх позицій як окремишнього стану козацька корпорация у першій половині 20-х рр. надзвичайно активно поширювала свою владу на контрольованих нею землях, всіляко підтримуючи процес інтенсивного покозачення місцевих посполитих. За даними люстрації 1622 р., козаки уже становили більшість населення Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського й Чигиринського староств Київського воеводства, засновуючи тут протофермерський тип господарства, утверджуючи власне управління та свою юрисдикції. За їх сприяння селяни і міщани масово покозачувалися, іменували себе «молодцями» і вважали «... вільними від панських робіт, а також повинностей як королівських, так і шляхетських...». Сучасник подій, анонімний автор публіцистичного трактату написаного, як з'ясував Ю. Мицик, десь у 1622–1623 рр., висловлював побоювання, що коли не вдасться припинити цей процес, то «незабаром вся Україна обернеться в козацтво, про що незліченна кількість є доказів». Не приховував свого обурення тим фактом, що «хлоп панський власний підданий, коли покозачиться, на рівні з паном стає і наказує пригощати і шанувати, котрі часто плачуть зі словами пророка Єремії: «раби панують над нобілітетом».

Усвідомлення козацтвом своїх станових інтересів, що проявлялося в утвердженні своїх порядків у центральних і південних регіонах Київського воеводства, вельми непокоїли державні інституції і представників польської знаті. Князь Ю. Збараський у листі до короля в липні 1625 р. звертав його увагу на те, що козацька «зухвалість» обумовлена як досягнутою славою після Хотина та «незвичайною їхньою силою і згуртованістю». Підкреслював: «ця сила козацька полягає не тільки у цьому лотрівському скупченні. Але понад цього має ще два співмножники: великий послух своїх нецотн й очевидна та прихована доброзичливість ледь не всієї Київської землі та Білої Русі». Цей же князь у листі від 25 серпня до брацлавського воеводи не приховував «страшної небезпеки для Речі Посполитої» з боку козаків, котрі «... в тій Україні абсолютно панують і не має таких сміливих зухвальств, яких би спробували [здійснити]». Таку характеристику ситуації, яка склалася на цих землях, повністю підтвердив Сигізмунд III в інструкції на шляхетській сеймики в кінці 1625 р. підкреслюючи, «домове свавілля гору бере, яке так заповзялося, що і нам самим є важкою, і з потужними сусідами нас сварить. Уже справді, забувши віру і підданство, собі удільну Річ Посполиту створюють, на життя, на маєтність людей невинних наступають. Вся Україна ними опанована, шляхтич у власному домі не вільний, у містах і містечках його королівської м-ті увесь уряд, вся влада у козаків, узурпують собі юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші подібні ексцеси не пригадуються (виділено нами – авт.)... Не один шляхетський дім від своїх власних підданих під козацьким титулом зневажений, зганьблений, закравлений (виділено нами – авт.)».

Тому Варшава вирішила змінити ситуацію на свою користь, знищивши в «Україні» панування Війська Запорозького. Про що промовляє ультиматум гетьману Михайлу Дорошенку від 27 жовтня 1625 р. Проте козацтво відмовилось виконати його волю і вперше в XVII ст. зі зброєю в руках вирішило боронити власні станові інтереси. Спалахнули бої, які не виявили переможця. А відтак 5 листопада укладається відома Куруківська угода. Польська сторона пішла на збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. осіб. передбачалося скласти реєстр до кінця року. Всі реєстровики мали проживати виключно у королівських маєтностях; їм заборонялося мешкати у шляхетських чи костельних маєтностях

і під час його формування гетьман провів реформу: замінив чисто військовий принцип творення сотень й полків (з усіх бажаних осіб на адміністративно-територіальний (за місцем проживання). У кожного з 6 староств утворювався свій окремий полк (у 1000 осіб). За даними священника Пилипа, «козацький де гетьман Дорошенко з польськими комісарами їздить по козацьким містам, відбирає козаків. І нині де гетьман Дорошенко прибув до Ніжина для відбирання козацького, а з Ніжина йому де бути у Прилуках і в Лубнах козаків де відбирати. А по містам де, государь, козаки його, Дорошенка слухають, тому що кращі люди козаки пристали до нього, Дорошенка». В них з'являлася своя військово-територіальна структура управління, що в роки Національної революції стала осередком адміністративно-територіального устрою Української держави.

Очільники Війська Запорозького, відображаючи настрої козацтва, вирішили добитися від сейму і короля узаконення станових прав, свобод і привілеїв за шляхетським зразком. Ці устремління знайшли відображення в інструкції посольству на сейм від 10 лютого, а також у листах М. Дорошенка до польських сановників. Враховуючи «минулі заслуги» козацтва, відправлене посольство мало клопотатися, щоб «вольності, які людям рицарським належать», «надати і упревілювати» («права і вольності наші, які людям рицарським належать»). Домагалися також й легітимізувати акт висвячення ієрархів Православної Церкви.

Отже, участь Війська Запорозького у Хотинській кампанії відіграла роль потужного каталізатора в розвитку його станової свідомості. Вперше упродовж 1621 – початку 1626 рр. виразніше окреслюється ідея надання автономії козацькому регіону (прагнули навіть поширити його на все Київське воеводство). Окрім цього, на порядок денний поставили питання щодо урівняння козацької корпорації (стану) у правах зі шляхтою.

1322 РІК: МЮЛЬДОРФСЬКА БИТВА І ВОЄННА ПОЛІТИКА КАРЛА І РОБЕРТА ЩОДО КОРОЛІВСТВА РУСИ

*ФЕДУРУК АНДРІЙ,
ДРАГОМИРЕЦЬКА ОКСАНА
(Чернівці)*

Серед різних питань, що стосуються політичних відносин між королівствами Центрально-Східної Європи у першій чверті XIV ст., є чимало окремих аспектів, котрі через недостатню джерельну базу, досі залишаються малодослідженими. До числа таких загадкових епізодів належить і військовий похід короля Карла Роберта (1308/1310–1342) на територію Підкарпаття. Так, у королівській грамоті від 1322 р. повідомляється, що під час цієї воєнної кампанії угорці «здобули замок Макк (*castrum Machk*), окупований з часів попередників наших за участю короля Галичини, замок в королівстві деспотичному, і [звідки] вороги постійно чинили спустошення»¹. Точний час, коли

¹ Codex diplomaticus Hungariae / Ed. G. Fejér. – Budaе, 1832. – Т. 3. – Vol. 2. – P. 324.

саме королівське військо проводило облогу операцію, залишається невідомим. Можна лише припустити, що угорці могли оволодіти вищеназваним укріпленням, швидше за все, десь у кінці весни, або літом 1322 р.

Що це був за фортифікаційний об'єкт і де він ідентифікується також достеменно невідомо. Свого часу М. Грушевський писав, що «близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також звязувати з його угорською політикою»¹. На думку дослідника, назва *Machk*, або *Magh* (як варіант) дещо нагадує замок *Magyoros*, руїни якого збереглися біля села *Mogyoróska* (по-словацьки – *Štrbské*) над р. Топлею. Проте деякі сучасні науковці вважають, що «*castrum Machk*» слід ототожнювати із Маковицьким замком (тепер – Зборовський град, або Маковица)².

Однак, здобувши назване укріплення, угорський король чомусь не зміг розвинути подальший наступ на інші володіння Королівства Русі в цьому регіоні. Яка була причина цього, наразі сказати неможливо, через брак необхідних відомостей у діловій документації, а відомі тогочасні наративи про це також нічого не повідомляють. Отож, цілком можливо, що зі здобуттям «замку Макк» військовий похід Карла I Роберта на Підкарпаття й завершився. Чи була якась реакція з протилежного боку теж невідомо. Як зауважив М. Грушевський, «виразніших вказівок на роллю галицького князя в сім епізоді не маємо, і він взагалі лишається, як бачимо, дуже неясним»³.

Дійсно важко зрозуміти контекст цієї воєнної кампанії угорського короля проти Королівства Русі, якщо не брати до уваги його більш широке міжнародне тло, що може суттєво змінити рецепцію цієї події. Відомо, що у цей час в Священній Римській імперії сягнула апогею війна за престол між римським королем Людвігом Баварським (1314–1347) з династії Віттельсбахів та римським антикоролем Фрідріхом III Красивим (1314–1322) з роду Габсбургів, яка тоді вже набула значного резонансу. Того більшість держав Центрально-Східної Європи виявилися у той чи інший спосіб втягнутими у цей великий збройний конфлікт. Так, Карл Роберт у цій війні активно підтримував Фрідріха Красивого, який пообіцяв угорському королю віддати за надану допомогу місто Пресбург (по-угорськи – Пожонь). Натомість, Людвіг Баварський отримав підтримку від чеського короля Яна Люксембурзького (1310–1346), який рішуче виступив проти австрійців. Як відомо, кульмінацією цього конфлікту стала битва 28 вересня 1322 р. під Мюльдорфом⁴, в якій

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 3. – С. 100.

² Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 371-372, 385.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 120.

⁴ Про неї див.: Erben W. Die Schlacht bei Mühldorf 28. September 1322, historisch-geographisch und rechtsgeschichtlich untersucht. – Graz – Wien – Leipzig, 1923; Gollwitzer H. Die Schlacht bei Mühldorf, 28. September 1322. Ludwig der Bayer besiegte Friedrich des Schönen von Österreich im Kampf um der Kaiserkrone. – Mühldorf 1979; Schieren S. Die Schlacht bei Mühldorf am 28. September 1322 // Die Schlacht bei Mühldorf am 28. September 1322: Ursachen – Ablauf – Folgen / Red. J. Steinbichler. – Mühldorf, 1993. – S. 33-68.

перемогу все ж здобули Віттельсбахи, а римський антикороль потрапив до них у полон.

Проте готуючись до цього вирішального бойового зіткнення Людвіг Баварський почував себе дещо невпевнено, оскільки в нього не було достатньо військових сил, щоб самостійно протистояти Габсбургам на полі бою. Того він звертався до усіх, хто б міг надати йому потрібну збройну допомогу. Зрозуміло, що він дуже покладався на підтримку Яна Люксембурзького і союзників з роду Віттельсбахів, але просив допомоги і в інших європейських правителів¹. Чи могло тоді Королівство Русі надати якусь військову підтримку баварському претенденту на престол Священної Римської імперії? Наразі відповідь залишається риторичною. Хоча С. Мозговой, покликаючись на праці Л. Войтовича й інших дослідників, припустив, що у руських князів тоді «були плани союзу також з Баварією (в реальності) та Чехією (у перспективі)»².

Отже, чи не була воєнна кампанія Карла I Роберта на Підкарпатті у 1322 р. відволікаючою операцією, головна мета якої полягала не в здобутті «замку Макк», а швидше в тому, щоб не дати галицькому князю можливості надати військову допомогу Людвігу Баварському в Мюльдорфській битві. Тим більше, що схожі випадки можна простежити у відносинах між Угорщиною та Королівством Русі й раніше. Зокрема, в Галицько-Волинському літописі розповідається, що у кінці 1236 – на початку 1237 рр. «баше. Фридрихъ цсръ [Фрідріх II Гогенштауфен]. на гърцика воиноу. и восхотѣста ити. Даниль со братомъ Василкомъ. гърцикови [Фрідріху II Войновичому] во помощь», то не змогли це зробити, оскільки покликані були в «Оугры ко королеви [Бели IV]. бѣ бо звалъ его на (помощь.) чсгъ», а після того «возвратистаса во землю свою»³. У 1278 р. за однією із версій, яка ґрунтується на свідченнях відомого теолога і папського нунція Томаса Тусці з Павії, галицький князь Лев Данилович (1264–1299/1301) не зміг надати військовій підтримки чеському королю Пржемыслу Отакару II (1253–1278) у вирішальній битві з римським королем Рудольфом I Габсбургом (1273–1291) на Моравському полі, через організований союзником останнього, королем Ласло IV Куном (1272–1290), напад волохів на прикордоння Королівства Русі⁴. Усі ці наведені випадки свідчать, що угорські королі завжди втручалися в династичні війни у Священній Римській імперії в кульмінаційний момент, з метою завадити руським князям надати військову підтримку одній з протиборчих сторін, оскільки вони самі виступали на протилежному боці.

¹ Казель Р. Иоанн Слепой. Граф Люксембурга, король Чехии. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 140-141.

² Мозговой С. Галицко-Волинская земля в первой четверти XIV века // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2014. – № 9-10. – Р. 35.

³ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей*. – Москва, 2001. – Т. 2. – Стб. 776-777.

⁴ Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. – Львів, 2018. – С. 52-54. Деякі українські дослідники говорять, що в той момент разом з волохами напад на руське прикордоння також здійснили і половці, див.: Войтович Л. Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). – Львів, 2014. – С. 190.

ВІЙНА ЯК ІНСТРУМЕНТ «ВРЕГУЛЮВАННЯ» КОЗАЦЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1620-х рр. У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ВЛАДНОЇ ВЕРХІВКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

ЮГА ОЛЕКСАНДР
(Кам'янець-Подільський)

Упродовж 1620–1621 рр. за умов ускладнення становище Речі Посполитої у зв'язку з війною з Османською імперією її правляча верхівка була зацікавлена у залученні на свою сторону військової потуги Війська Запорозького. За даними джерел, головною метою короля було через посередництво своїх послів переконати «полковників, сотників, осавулів і все рицарство Війська Запорозького» якнайшвидше виступити у похід проти «неприятеля Святого Хреста». При цьому з боку Варшави звучали обіцянки абстрактного змісту, наприклад і надалі дотримуватися збереження козацьких вольностей, які вже попередньо підтверджувалися королем і т. п. Що ж до їх можливого розширення, то це питання ставилося королем і річпосполитськими урядовцями у безпосередню залежність від участі Війська Запорозького у війні з Османською імперією, хоча насправді, як засвідчує аналіз джерел, не збиралися йти на жодні станові й територіальні поступки.

Як відомо, участь Війська Запорозького у Хотинській кампанії відіграла надзвичайно важливу роль для Речі Посполитої. Аналіз змісту виданої вже після завершення війни інструкції послам Війська Запорозького до Сигізмунда III засвідчує усвідомлення козацтвом своєї ролі і внеску у справу порятунку Речі Посполитої. Зокрема, у ній зазначалося, щоб король «за криваві і всьому християнству славної і поганству всьому очевидні заслуги. . . , нагороду слушну в швидкім часі затвердив».

Проте, у Варшаві не готові були йти на поступки навіть після очевидних вагомих заслуг Війська Запорозького перед королем і всією Річчю Посполитою. Як зауважив М. Грушевський, «Хотинська війна була апогеєм козацької слави в річпосполитій польській. Поляки учасники і сучасники не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности». Але водночас вчений зауважує, що це була короткочасна реакція річпосполитського суспільства, а далі «на сцену виступала звичайна історія – раб зробив своє діло, нехай раб собі йде (повертається в своє рабське становище)».

І справді, перша проблема, яку намагалися вирішити у Варшаві – скоротити чисельність реєстрового козацтва, яка не повинна була становити більше 3 тисяч осіб – «щоб більша кількість не була важкою обивателям тамтешнім (шляхті – О.Ю.) і до подальшої сваволі більшої оказії не подавала». Інше завдання козацької політики Варшави у 1622 р. полягало в тому, щоб досягти виходу козацького війська з волості й, водночас, недопущення його походу на море, оскільки це могло б ускладнити переговори й укладення договору з султаном. Саме тому було вирішено залучити козацьке військо до війни зі шведами. Проте цей задум до кінця не вдался, оскільки литовський гетьман К. Радзивілл, до якого прибули козацькі полки, побоюючись «козацьких свавільств» набрав на військову службу лише невеликий полк «старинних козаків».

Надзвичайно показово в контексті козацької політики Варшави була королівська інструкція на сейм 1623 р., яка трактувала козаків не як спасителів поль-

ської отчини (в Хотинській кампанії), а як небезпечного ворога спокою і згоди». Більше того, король просив учасників сейму «подумати не над способами нагородити козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елемент». Таку позицію короля М. Грушевський пояснює тим, що козацькі вимоги і погрози станом на 1623 р. не були вже такими страшними, адже «на політичних горизонтах було тихо, правительство не потребувало козацької служби, ані не лякалося дуже його повстання, маючи розв'язані руки і сподіваючись по соймі покінчити з жовнірською конфедерацією і мати свободне військо до розпорядимості». Тобто вже вкотре ставка робилася на силовий сценарій розв'язання козацької проблеми.

Краківський каштелян Ю. Збаразький закликав сейм до радикальних заходів проти Війська Запорозького – «не гамувати, але визволитися нам треба від сеї біди». Причому зробити це потрібно було на його переконання «з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх власних хлопів, і грозить нам звідси скоро буря, через справу релігійну і велику надутість тих людей». Тобто, причини можливої «бури» представники владних кіл усвідомлювали чітко, а от здійснити компромісні кроки в напрямку задоволення вимог Війська Запорозького їм уникнути їй було неприпустимо для їх станових амбіцій.

Причому пропозиції Ю. Збаразького знайшли підтримку сейму та відображення у рішенні сформувати від сейму спеціальну делегацію, яка мала завдання поставити Війську Запорозькому ультиматум: або капітулювати (розпустити до визначеної дати військо і у визначеній кількості відвести на Запорожжя, присягнути не здійснювати походів на море і здійснити у присутності королівського представника «суд і розправу над своєвільниками») і в такому випадку будуть відправлені з Варшави комісари для вирішення питань чисельності реєстру і платні або проти них буде надіслано військо – «щоб їх знищити до останку». Окрім того, до складу комісії пропонувалося включити тих магнатів, які мали не лише значний авторитет, але й значні полки – «найбагатших, найсильніших магнатів».

На сеймі початку 1624 р. було поновлено попередні рішення щодо вислання комісарів на переговори, а також щодо відправлення в Україну війська «для приборкання своєволі». Також «державцям українських воєводств від Бару аж до московських границь» наказувалося «щоб з доходів своїх поставили трохи війська для підкріплення державних сил, які будуть виведені в Україну».

Ставку на війну, як засіб «врегулювання» козацької проблеми, річпосполитські урядовці продовжували робити і в 1625 р. Так, коронний гетьман С. Конєцпольський влітку в листі до одного з турецьких урядовців повідомляв про свій рішучий намір здійснити військовий похід проти козацтва, «як тільки козаки з моря і Дніпра вернуться до домів своїх». А згаданий вже каштелян Ю. Збаразький продовжував наполягати, що «не словами й не трактатами треба заспокоювати, ... а зброєю вчинити справедливість за давніші і теперішні непослушності».

Зазначимо, що ставкою на силовий інструментарій врегулювання козацької проблеми представники правлячої еліти Речі Посполитої досягли цілком протилежного результату: замість розв'язання, навпаки, ще більше її загострили. Причому він був цілком очікуваним, адже відразу ж після завершення Хотинської кампанії у Варшаві було прийнято рішення «новим кровопуском прискромити козачину».

Саме цей сценарій і був реалізований наприкінці 1625 р., що стало апогеєм «вдячності» Війську Запорозькому за його внесок і допомогу у Хотинській кампанії 1621 р. та спричинило черговий етап загострення козацької проблеми.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Безпалько Владислав – науковий співробітник, Національний музей історії України (Київ, Україна)

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Василенко Віталій – доктор історичних наук, (Дніпро, Україна)

Валенене Оксана – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)

Вашук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Газін Володимир – доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Гурбик Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Драгомирецька Оксана – завідувач відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею (Чернівці, Україна)

Димидюк Дмитро – аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка, магістрант Східних Студій Варшавського університету (Львів, Україна; Варшава, Польща)

Жеребцова Лариса – кандидат історичних наук, доцент, Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)

Йонайтис Рітіс – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)

Каплунайте Ірма – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)

Кас'яненко Маргарита – студентка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

Константинов Валентин – доктор габілітований, професор, Інститут історії Молдовського державного університету (Кишинів, Молдова)

Костецьки Галина – аспірантка, Молдовський державний університет (Кишинів, Молдова)

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

Лапенайте Мігле – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)

Малай Людмила – аспірантка, Молдовський державний університет (Кишинів, Молдова)

Михалаки Іон – аспірант, Молдовський державний університет (Кишинів, Молдова)

Нагірний Віталій – доктор історії (кандидат історичних наук), доцент кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща)

Слісаренко Олександр – доктор історичних наук, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Станіславський В'ячеслав – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Федорук Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології, історії середніх віків та нової історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею (Чернівці, Україна)

Юга Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ

Оргкомітет конференції	3
Програма	4
Атаманенко Віктор (Острог) <i>Надвірні війська волинських магнатів (за свідченнями інвентарів)</i>	7
Безпалько Владислав (Київ) <i>Зображення обладунків на ранньомодерних шляхетських портретах у зібранні національного музею України</i>	9
Блануца Андрій (Київ) <i>Московсько-литовські війни кінця XV – першої третини XVI ст.: соціально-економічний фактор</i>	10
Валенене Оксана (Вільнюс) <i>Соціографія Вільнюса в XVII–XVIII століттях: основні особливості та напрямки розвитку</i>	12
Василенко Віталій (Дніпро) <i>«Родинні війни»: деякі спостереження з приводу міжкнязівських взаємин Рюриковичів домонгольської доби та перших поколінь Ієдиміновичів</i>	14
Ващук Дмитро (Київ) <i>Мобілізація до війська у Великому князівстві Литовському: правові аспекти</i>	15
Газін Володимир (Кам'янець-Подільський) <i>Війна і мир. Ранньомодерні особливості на прикладі московсько-польського протистояння 1654–1667 рр.</i>	17
Гурбик Андрій (Київ) <i>Протистояння вторгненню війська Великого князівства Литовського в Україну в 1651 р.: український соціум в умовах воєнних дій</i>	19
Димидюк Дмитро (Львів, Варшава) <i>Спроба ідентифікації та реконструкції вигляду т.зв. «севордійських» табарзінів у ранньосередньовічній Вірменії</i>	23
Жеребцова Лариса (Дніпро) <i>Джерела фінансування земської оборони у Великому Князівстві Литовському в кінці XV – середині XVI ст.</i>	25
Jonaitis Rytis (Vilnius) <i>Styli From Bokšto st. 6, Vilnius</i>	26
Kaplūnaitė Irma (Vilnius) <i>Deviant Burials in Medieval Vilnius: Saints or Criminals?</i>	27

Кас'яненко Маргарита (Івано-Франківськ)	
<i>Domi Mansit, Lanam Fecit.</i>	
<i>Жіноче обличчя українського козацтва</i>	28
Константинов Валенин, Костецки Галина (Кишенев)	
<i>Польсько-османское противоборство и его влияние на ситуацию молдавского княжества в начале правления Яна III Собеского</i>	30
Константинов Валентин, Малай Людмила (Кишенев)	
<i>Молдавское княжество и противостояние великих держав во второй половине XVII века</i>	34
Константинов Валентин, Михалаки Ион (Кишенев)	
<i>Польсько-османское противоборство в начале правления в Молдавии Константина Кантемира (1685–1693)</i>	38
Кулаковський Петро (Острого)	
<i>Військово-організаційна діяльність князя Януша Острозького</i>	42
Larėnaitė Miglė (Vilnius)	
<i>War and Society in Eastern Europe: the Case of Ukraine</i>	46
Нагірний Віталій (Краків)	
<i>Чужинці на службі в київських князів в XI–XII ст.</i>	46
Слісаренко Олександр (Дніпро)	
<i>Вестфальський мир як перша спроба глобального мирного урегулювання міжнародних відносин</i>	47
Станіславський В'ячеслав (Київ)	
<i>Міська залога, відбудова оборонних споруд та відновлення артилерії Кам'яця-Подільського протягом першого десятиліття після турецької влади</i>	49
Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський)	
<i>Воєнні перемоги 1648 року – визначальний фактор трансформації свідомості поспільства</i>	51
Степанков Віталій (Кам'янець-Подільський)	
<i>Хотинська кампанія війська запорозького як важливий чинник формування його станової самосвідомості (1621 – початок 1626 рр.)</i>	55
Федорук Андрій, Драгомирецька Оксана (Чернівці)	
<i>1322 рік: Мюльдорфська битва і воєнна політика Карла I Роберта щодо королівства Русі</i>	58
Юга Олександр (Кам'янець-Подільський)	
<i>Війна як інструмент «врегулювання» козацької проблеми першої половини 1620-х рр. у політичній свідомості владної верхівки Речі Посполитої</i>	61
Відомості про авторів	63

Міністерство освіти і науки України
Інститут історії України Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

II Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та ранньомодерній
історії Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА ТА ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

м. Кам'янець-Подільський
27 жовтня 2022 р.

Підписано до друку 28.10.2022 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 3,9. Обл.-вид. арк. 4,5.
Тираж 80. Зам. № 995.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

